

Csikós Zsuzsanna

A MIC BÁN-TÖRTÉNET IRODALMUNKBAN

(Mese és valóság a Bocskai család eredetmondájában)

Az ItK 1987–88/1–2-es számában Imre Mihálytól egy XVII. századi prédikációs-kötetet ismertető cikk jelent meg. A kötetet 1674-ben nyomtatták ki Kolozsvárott, és azokat a funeráló beszédeket tartalmazza, amelyeket 1673-ban celebráltak Bocskai István „meghidegedett Teste felett”.¹ Ez a Bocskai István a család kismarjai ágából származó, azonos nevű és 1606-ban elhunyt erdélyi fejedelem rokona volt; a bocskói ághoz tartozott, 1647-ben Zemplén vármegye főispánja lett, majd – bekapcsolódván a Wesselényi-féle ellenzéki mozgalomba – az üldöztetések elől Erdélybe menekült, s ott is halt meg 1672-ben.

A prédikációs-kötet öt szerzőtől származik, és közülük kettő – név szerint Pósházi János és Diószegi Sámuel – a Bocskaiak nagynevű őseként számontartott Mic bán történetét is beleszővi halotti búcsúztatójába.² Imre Mihály idézett cikkében, mely eredetileg „nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódását” vizsgálja a beszédekben, külön kitér arra, hogy a Mic bán címmel jelölt történet miért került Pósházi és Diószegi orációjába, továbbá, hogy a szerzők aktuális politikai mondanivalója hogyan módosított rajta. Ezután ismerteti a történet egyéb XVII. századi előfordulásait, úgymint Bocskai Gábornak 1616-ban az erdélyi Egeres református templomában felállított epitáfiumát, Sóvári Soós György 1617-es Sáros vármegyei sírkövét,³ Bocskai Miklós 1621-ből, a Zemplén vármegyei Szerdahelyről származó sírfeliratát, Alvinczi Péternek az 1622-ben elhunyt Bethlen Gáborné, Károlyi Zsuzsanna felett mondott gyászbeszédét,⁴ Czeglédi István 1659-ben Sárospatakon kinyomtatott *Pajtársi szövegbeszéd* c. művének ajánlólevelét, Bethlen Farkas 1670-es években írt históriáját; az ezeket 1782-ben összefoglaló Cornides Dániel cikkét; végezetül pedig utal a történetnek egy XX. századi változatára is.⁵

Jelen munka megkísérli megvilágítani a Mic bán-monda folklorisztikus és történeti hátterét, valamint bemutat olyan – fentebb fel nem sorolt – forrásokat, melyek akár lazább, akár szorosabb értelemben, de a szóban forgó történet körébe utalhatók.

¹ Idézet a nyomtatvány címlapjáról. RMK I. 1164.

² A Mic bán-történetre és Imre Mihály írására Hubert Ildikó hívta fel figyelmemet, aki Mic bán nevével a Sóvári Soós család levéltári anyagában találkozott. Munkámhoz nyújtott segítségével ezúton is szeretnék köszönetet mondani.

³ Sóvári Soós György sírfelirata csak megemlíti Mic bán nevét, de a történetet nem beszéli el. A latin nyelvű szöveg pontos olvasatát levéltári adatok alapján (OL P 608 Soós család levéltára 1611/37,38) Hubert Ildikó közli *Sóvári Soós Kristóf (1566–1620), A prédikációkat író világi nemes* c. munkájának 8. oldalán.

⁴ Alvinczi Péter prédikációja 1989-ben megjelent: ALVINCZI Péter *Magyarország panaszainak ... Vál. HELTAI János*, Budapest. Ebben a kiadásban indokolatlanul, szerkesztői elírás következtében a Mic bán-tól származó családok felsorolásában a „Sos” név helyett Károlyi áll. 105. Vö. RMK I. 539/a 219. Mindezt azért fontos megjegyeznünk, mert – amint azt a későbbiekben látni fogjuk – épp a Károlyi név hiánya leplezi le a genealógiai adatokkal mit sem törődő Alvinczi szépírói szándékát. A Károlyiak ugyanis soha nem tartották magukat Mic bán leszármazottainak.

⁵ TELEKI ZAKARIÁS Sándor, *Sóvár* (Történelmi rege két énekben). Kassa, 1907.

Mindenekelőtt azonban idézzük fel a – talán leginkább Katona József *Bánk bán*-jából ismerős – történetet!⁶

Mic bán felesége elé egy alkalommal karján ikergyermekeket tartó szegény asszony járul, és alamizsnát koldul. A gazdag nő haragosan küldi el magától a szegény asszonyt, azzal indokolva tettét, hogy az ikerszülés paráznság jele. A koldusnő válaszképpen megátkozza Mic bánét, minek következtében Mic bán feleségének egyszerre hét gyermeke születik.

Mic bán a szülés ideje alatt nem tartózkodik otthon, ezért az ura haragjától rettegő asszonynak alkalmá nyílik arra, hogy egyik cselédjével a hét gyermekből hatot megöletni küldjön. Mikor azonban a cseléd – asszonya parancsának engedelmeskedve – végre akarná hajtani a tettet, szembetalálkozik az épp hazatérő Mic bánnal.

Mic bán előtt fény derül felesége szándékára, és megmenti a gyermekeket: titokban felnevelteti, és évek múltán, egy vendégsereggel ékesített lakomán a lelkiismeretfurdalástól gyötört asszony elé bocsátja őket. Mic báné boldogan ismeri fel holtak hitt gyermekeit, és urától nyilvános bocsánatot nyer.

A Mic bán-történet népmeséink körében is ismert. A folklór-szakirodalom öt mesét rokonít a hét ikerfiúról szóló elbeszéléssel,⁷ s ezek mindegyikében ikerellenes népies szemlélet mutatkozik meg. Az ikerellenes szemlélet az ikerszülések ritkaságával, különleges voltával magyarázható. A babona szerint annak az asszonynak szülelhet egyszerre több gyermeke, aki összenőtt kettős gyümölcsöt vagy kettős sárgájú tojást eszik, mással egy törölközőt használ, vagy akinek gyermekei nem egy apától származnak. Így azután érthető, hogy az ikerszülést igen szégyenletes dolognak tartották és elítélték.⁸

Ugyanezt a felfogást tükrözi Dugonics András *Etelka* c. regénye, amelyben az *Etelka* származása körüli bonyodalom fontos szerepet játszik. Rima, a titok egyetlen ismerője így beszéli el *Etelka* születésének körülményeit Zoltán fejedelemnek: „*Bé-se-pójázhat-talak egészen [ti. Zoltánt], midőn újra vajúdni kezdött édös anyád. Úgy teccött: mint-ha (meg-meg-indúltt méhheben) még más magzatra köllene számot tartania. Le-nem-löhet írni azt az iszonyato röttögést, melyel (a történetnek véletlensége miatt) egészen oda lött. Eszébe jutottak (a' Fejedelemnőnek) Árpád' szavai, melyekkel élt az olyatén szeméjek ellen, kik egy hassal két gyerököt pottyantanak. Ezeket ő félre-farlóknak, félre-billentőknek; az-az jámbortalan-életű cinduláknak lönni állította.*” És ezen a helyen Dugonics – bizonyítandó, hogy „*ez a vélekedés a' következőt Magyaroknál-is fen-tartatott*” – lábjegyzetet nyit, és teljes terjedelmében idézi Alvinczi Péter prédikációjának Mic bán történetét elbeszélő részletét.⁹

⁶ Simon mondja el Mihálynak az I. szakasz 1. jelenetében. Mic bán neve Katonánál nem fordul elő, Simon az, akinek hét fia születik.

⁷ Az *árva asszony, Hatház eredete, Eltűnő cigányasszony átká* in *Hagyományok* (Borbély Mihály mondása után). Leírta KÁLMÁNY Lajos, Vác, 1914. II. 129–130. 199–201. *A világul szaladt szegény ember* in *Sajóvilági eredeti népmesék. Összegyűjtötte MERÉNYI László*, Pest, 1862. I. 139–148. *A cigány az égen és a pokolban* in *Magyar népköltési gyűjtemény*. Szerk. ARANY László – GYULAI Pál. Pest, 1872. I. 383–396. A szakirodalom: KÁLMÁNY, i. m. II. 199. HELLER Bernát, *Magyar mese- és mondalemekek egyetemesebb kapcsolatban. Micz bán monádja*. Ethnographia, 1909. 65–73. 69–70.

⁸ Ámi Lajos mesemondó az ikerszületéseknek egyéni magyarázatot ad. Az ikrek szerinte ember alakú sárkányok, gonosz démonok leszármazottai. Egyszerre született sárkánygyermek világgra jöhetnek a Sárkányországból visszatért királylánytól, de olyan asszonytól is, aki leölt sárkány zsírjából főzött szépítő szappannal mosakszik. A sárkánygyermekeket megölik. Habár Ámi Lajos felfogása egyedülálló, és nem is tartozik szorosabb értelemben vett tárgyunkhoz, igen jól példázza a nép körében természetellenesnek vélt ikerszületésként való idegenkedést. Vö. *Ámi Lajos meséi*, gyűjtötte ERDÉSZ Sándor. Budapest, 1968. I. 78–81. *Népköltészet. Magyar néprajz* V. 97–98.

⁹ DUGONICS András, *Etelka*. Pozsonyban és Kassán, 1788. II. könyv 3. szakasz 329–332.

Hasonló megoldást választ Marosvásárhelyi Soós Márton,¹⁰ aki Dugonics András regénye nyomán írja meg *A' megszorított ártatlanság avagy Az ártatlan Etelka szenvedése* c. ötfelvonásos szomorújátékát.¹¹ Soós Márton helyenként szinte szó szerint átv teszi Dugonics regényének egy-egy részletét. Így jár el az V. felvonás 2. jelenetében is, ahol Etele a következőket mondja Etelkának: „Zoltánnal egy hassal jöttél e' Világra. Az édes Atyádnak meg-szokott haszontalan mondása vala, hogy a' kik egyszerre kettőt szülnének, azok félre billentők lennének. Félt ettől az Anyád. Zoltán elébb jött a' Világra, őtet el-nem titkolhatta. A' Gyula felesége éppen akkor szült egy gyermeket halva, és tsak Rima vólt akkor szerentsédre mellette. Megegyeztenek tehát a' Fejedelemmé könnyebbítésén, és tégedet titkon oda vitt Rima szerentsésen.” Soós Márton idevágó jegyzete Dugonics „bizonyítékára”, azaz az Alvinczi-prédikációra utal.

A Dugonics András és Marosvásárhelyi Soós Márton által rögzített népfelfogással szövesen ellentétes az a hiedelem, amely nagyonis elismerőleg nyilatkozik az ikerszülésről. A gyermekágyban fekvő anyáknak, ha felkelnek, azonnal bele kell bújniuk az ágy mellé készített Boldogasszony papucsába, mert mezítláb egy lépést sem tehetnek. Amíg gyermekágyasok, addig kötelesek viselni a Boldogasszony papucsát, utána viszont ugyanez már egyenesen tiltott dolog számukra. Hacsak nem szülnék egymás után háromszor ikreket, mert az ilyeneket a Boldogasszony különösen szereti, s megengedi, hogy egész életükben papucsában járjanak.¹²

Láthatjuk tehát, hogy a nép gondolatvilágában az ikerszülésekkel kapcsolatban két, egymással homlokegyenest ellentétes felfogás élt: az egyik szerint az ikerszülés bűn következménye, a másik szerint viszont az áldásos bőség jele.¹³

A nemzeti múlt iránt érdeklődő XIX. századi szerzők Míc bán-feldolgozásaiban más hangsúlyokkal ugyan, s nem is okvetlenül hiedelemként, de egyszerre érvényesül ez a két szemlélet. Szembeállításuk leginkább Szigligeti Ede 1840-ben írott *Micbán családja* c. drámájában figyelhető meg.

Szigligeti Ede mindjárt az első jelenetben exponálja a későbbi cselekmény tanulságát. A színen hárman vannak: Estella, Míc bán spanyol származású felesége; Judit, Míc bánné egykori dajkája és Leó, egy száműzött görög, akinek Míc bán otthont adott. A jelenet Judit és Leó egymás által meg-megszakított monológjából áll. Leó félhangosan Szigligeti korának nagy kérdésein tőpreng – visszavágja a haza régi dicsőségét, a nevelés ügyén gondolkodik, szabadságot és zsarnokságot emleget, – Judit pedig ezalatt a gyermeket váró Estellát szellemekről, boszorkányokról és kísértetekről szóló babonás történetekkel rémisztgeti. A „dialógus” utolsó mondata Leó szájából hangzik el: „A vakság éje tartós: mikor pirul fel a világosodás hajnala?”

¹⁰ Marosvásárhelyi Soós Márton nem azonos Etédi Sós Mártonnal, mint ahogyan az *A magyar irodalom történetének* III. kötetében a 116. oldalon olvasottakból következne. (Budapest, 1965.)

¹¹ Ez az 1792-ben Pesten megjelent szentimentális dráma sokban emlékeztet Shakespeare *Rómeó és Júliájára*. (Shakespeare tragédiáját 1786-ban, tehát hat évvel Soós Márton szomorújátékának megjelenése előtt már magyar nyelven is kiadták Pozsonyban.) Elsősorban a szereplők és a szituáció, de különösen az öngyilkossági szándékkal tört rejtgető Etelka örtülési jelenete és nagymonológja, valamint Etele és Zalánfi vívójelenete alapján rokonítható a két alkotás. A jól felépített dráma egyetlen gyengéje a tragikus végkifejlet hiánya, de Soós Márton melegségül szolgál, hogy a korban oly széles közönség által ismert és nagyra tartott Dugonics-regény cselekményétől nem térhetett el. A szomorújáték jelentőségét illetően l. még BAYER József, *A Nemzeti Játékszín története*. Budapest, 1887. I. 240–243. 388. 399.

¹² KÁLMÁNY Lajos, *Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya*. Budapest, 1885. 23. Ez a hiedelem az előzőhöz képest kevésbé ismert.

¹³ Heller Bernát úgy véli, hogy „a mondafaj akkor keletkezett, mikor a népézés már föllázadt az ikergyilkosság ellen”. In HELLER, *i. m.* 73. Kérdéses azonban, hogy egyáltalán köthető-e a hagyományozott történet kialakulása bármilyen időponthoz is.

A háromfelvonásos dráma sok olyan elemmel bővítette a Mic bán-történetet, amelyet máshol nem találunk. Estella és Judit például egészen a gyermekek hazatéréséig, jelen esetben húsz éven keresztül szenved a lelkiismeret-furdalástól. A babonás hitének bűnét jeruzsálemi zarándokúttal jóvátenni akaró Estella kápolnát építtet ott, ahol a gyermekek vízre bocsájtották, Judit pedig egy remetelakban vezekel. Ugyancsak eredeti Szigligeti azon újítása, mely szerint a gyermekekről Mic bán csak alig korábban szerez tudomást, minthogy anyjuk elé kerülnének. Így azután nem is Mic bán, hanem Leó menti ki a vízből a gyermekeket, s ő is neveli fel őket. Az „elveszett” hat fiú egyike pedig – miként az otthon maradt György is – épp akkor tartja eljegyzését, amikor anyjuk rájuk ismer. A cselekmény tehát szerelmi szállal is gazdagodott.¹⁴

Szigligeti a történetet valószínűleg Budai Ferenc Polgári lexikonából merítette.¹⁵ és hatott rá Kisfaludy Sándor verses regéje (*Mic bán*, 1836), valamint Katona József *Bánk bánja* is.¹⁶

Kisfaludynak közvetlen vagy közvetett úton, esetleg szintén Budai Ferencen keresztül, de okvetlenül ismernie kellett Alvinczi szövegét, mert a csak Alvinczinél előforduló „Ecsed várából költ” kötényre hivatkozik a rege forrásaként.¹⁷ Katona József *Bánk bánja* nyomán – éppúgy, mint Szigligeti – Kisfaludy is II. Endre idejére teszi a történetet, de Szigligetivel ellentétben és Katonával megegyezően nála nem Mic bán felesége, hanem maga Mic bán spanyol származású.¹⁸ Katona hatását mutatja Bánk nádor szerepeltetése is, valamint az, hogy Mic bánnét férje „hiénánál vadabb anyának” nevezi. (Szigligetinéél szó szerint ugyanaz áll, mint Katonánál: tigrisanya.)

Nem egyéni alkotásként, hanem a nép ajkáról vett formában Kőváry László is lejegyezte Mic bán történetét.¹⁹ E változat szerint a hét fiú a Kolozs vármegyei Egeres falu kastélyában született.²⁰ Kőváry László meg is magyarázza, hogyan került a monda Erdélybe: 1616-ban itt állították fel a Mic bán leszármazottjának tartott Bocskai Gábor sírkövét. Meglehető módon az egeresiek körében Mic bánné alakja „setét jelleművé” változott. Ez a forrás egyúttal azt is sejteti, hogy Mic bán nem kegyelmezett meg asszonyának.

¹⁴ A drámát 1840-ben, 1852-ben, 1859-ben és 1883-ban sikerrel játszották (A *Nemzeti Színház*. Szerk. SZÉKELY György. Budapest, 1965. 259.) Az ősbemutatón Mic bánnét Laborfalvy Róza, Leót pedig maga Szigligeti Éde alakította. (A *Nemzeti Színház* színlapja, 1840. V. 30.)

¹⁵ Vö. BUDAI Ferenc, *Magyarország polgári históriájára való lexikon*. Nagyvárad, 1805. Chapy, Bocskay, Mitzbán Simon és Mitzbán György címszavakkal.

¹⁶ Vö. RAKODCZAY Pál, *Szigligeti forrásaihoz*. ItK 1914. 304–305.

¹⁷ Alvinczi ugyanis így fejezi be prédikációjának Mic bán történetét elbeszélő részletét: „*Ha valaki ez históriában kételkednék, ebből elhiheti, hogy ez história egy előkötőre mind fel vagyon hímmeel varra, mely csak nem régen költ ki Ecsed várából, ha ki inquirálná nyomában is eredhetne.*” In HELTAI, i. m. 105. Az előkötőről l. még BUNYITAI Vince, *Micz bán és a Bocskay, Soós stb. családok származása*. Turul, 1889. 30–33. 31.

¹⁸ A XIX. századi szerzők tehát – éppúgy, mint a XVII. századiak – igyekeznek történelmi adatokkal bővíteni az elbeszélést. Mic bán származásáról és Magyarországon való megtelepedésének időpontjáról, egyáltalán: a mese hitelességének kérdéséről a későbbiekben bővebben esik szó.

¹⁹ *Száz történelmi rege*. Összegyűjté KÖVÁRY László. Kolozsvár, 1857. 136–138. Ugyanezt a szöveget közli Kőváry a kolozsvári Hetilap oldalain is. 1853. júl. 2. 1–2. Szintén e cikkében latin és magyar nyelven idézi Bocskai Gábor egeresi sírfeliratát, és megemlíti, hogy a sírkövön egy címer látható, „mit két szárnyas angyal tart, s melynek mezejében egy oroszlán ül lábában nyilvesszőt tartva”. (L. még KÖVÁRY, *Erdély nevezetesebb családai*. Kolozsvár, 1854. Bocskai címszó alatt.) A Hetilapon kívül két másik erdélyi folyóirat is foglalkozott a témával: *Nemzeti Társalkodó*, Kolozsvár, 1839. 49–53. Hon és Külföld, Kolozsvár, 1846. 393–395. Vö. Új Magyar Múzeum, Pest, 1860. 306–312.

²⁰ Vö. VERSÉNYI György, *Micbánné*. In *Száll az ének*. Kolozsvár, 1899. 374–383.

Tatár Péter több kiadást megért, *Miczbánné vagy A koldusasszony átka* c. sikeres ponyvájának²¹ egy részlete szintén ellenszenvet tükröz: „*Miczbánné egészen oly úri asszony volt, / Ki a nagyvilági divatoknak hódolt. / A fényt és a pompát mód nélkül szerette, / S azt gondolta, hogy az ég érte teremté / Ilyen szép világot, s a többi emberek, / Kik csak rajta vannak, mind azért születtek, / Hogy az ő szolgálói legyenek, kivéven / Azokat, kik szinte nagy házból születvén, / Magas házaikban diszben uralkodnak, / Hol dicsőségben csak parancsolni szoknak. / No, de az a baja sok urainknak / Még most is, mint vala az akkoriaknak, / Hogy a szegény embert gúnyolják, megvetik / Azt ha feléjük bár jóval közeledik.*” A ponyva Micbánnéja gögös úriasszony, akinek a koldusasszony gyalázásáért, büntetésből születik hét gyermeke. Vele szemben az elbeszélő rokonszenve azt az alázatos halászbembert kíséri, aki a gyermekeket megtalálja és szegénysége ellenére felneveli. A történet végén, akárcsak egy mesében a király, Mic bán gazdagon megjutalmazza a halászt.

Szintén Tatár Péter változatában figyelhető meg, hogy a már kész történetet hogyan alkalmazza a népies gondolkodásmód saját környezetére. A *Miczbánné vagy A koldusasszony átka* ugyanis ekképpen fejeződik be: „*A király pediglen / Miczbán hat fiának azon földeken [ti. ahol a gyermekeket kifogták a Tiszából] / Hat házhelyet adott, mi most hajdúváros, / És ma is Hatház, s Debrecennel határos.*” Tatár Péter megjegyzésként hozzáteszi, hogy Hatházat már Hadháznak hívják. Így ihlette egy-egy vár, folyó vagy tó a népet a Mic bán-monda más-más nevekkkel, helyszínekkel és időpontokkal tarkított újraköltésére.²²

Mikszáth Kálmán például a felvidéki Sóvárhoz kötődően ismerkedett meg a történettel,²³ s fel is vette azt Magyarország lovagváraitól szóló regegyűjteményébe.²⁴ Érdemes megjegyezni: ez az egyetlen olyan változat, amely úgy tudja, hogy nem „*Miczbán Simonnak*”, hanem György nevű fiának születtek ikrei. (Györgyöt itt Miczbán Györgynek hívják.)²⁵ Mikszáth Kálmán történeti adatokkal egészíti ki a regét. Ezekből többek között azt is megtudhatjuk, hogy Sóvárt 1285-ben László király adományozta a Soós család ősnének, Györgynek, és hogy György „*nemcsak a tatárok ellen küzdött vitézül, hanem Ottokár cseh királynak is hátához szabdalta a kardját. Nagy vitéz volt, lantosok énekelték tetteit, melyek közt nem a legutolsó, hogy Konrád német császárt is megkergette.*”

Jókai Mór, aki „*regényes rajzaiban*” ír Mic bánról,²⁶ szintén kitér a Soósok ősnének dicső haditetteire, de ő inkább Alvinczi változatát követi. Megemlíti azt is, hogy Mic bán apja még spanyol volt.

Ennyiben foglalhatjuk tehát össze a Mic bán-történet XIX. századi előfordulásait. A XVII. századi forrásokkal egybevetve szembetűnő, hogy a szerzők nem annyira családtörténeti vonatkozásai, mint inkább morális és esztétikai tartalma miatt dolgozzák fel újra meg újra a mesét. Azt is láthatjuk: igen változatos a történetet elbeszélő alkotások műfaja.

²¹ Először 1869-ben, azt követően 1891-ben, majd 1897-ben jelent meg.

²² Debrecen környékére szintén a Bocskaiak révén került a Mic bán-történet. Mint tudjuk, Bocskai István, a későbbi fejedelem 1592-ben várad kapitány és Bihar vármegyei főispán volt. Kismarján, ahonnan a fejedelem előnevét vette, egy szóbeli hagyomány napjainkig megőrizte a család eredetének emlékét. Vö. *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. ORTUTAY Gyula. Budapest, 1977. Micbánné és Bocskai István címszó alatt.

²³ Ugyancsak Sóváron születettnek tudja Mic bán gyermekeit a már Imre Mihály által is említett TELEKI ZAKARIÁS Sándor, aki 1907-ben Kassán adta ki verses regéjét. A mű prózai előváltozata 1904-ben szintén Kassán jelent meg.

²⁴ MIKSZÁTH Kálmán, *Magyarország lovagvárai regékben*. Budapest, 1890. 170–175. 1890.

²⁵ Vö.: BUDAI, i. m.

²⁶ JÓKAI Mór, *A magyar nemzet története regényes rajzokban*. Budapest, 1898.

A magyar mesevilágban ismert történet, talán nem meglepő, más európai népeknél is előfordul. A sváb Welfek nemzetségi mondája szerint például Altorf közelében játszódik.

Altorf grófnéja, Irmentrud házasságtörőnek nevez egy hármás ikreket szülő szegény asszonyt, s ezután neki egyszerre tizenkét fia lesz. Közülük egyet megtart, a többiit kádba rakatja, és egy öreganyóra parancsol, hogy fojtja a gyermekeket patakba. Az öreganyó szembetalálkozik Isembarttal, Irmentrud férjével, és amikor Isembart megkérdezi tőle, mit visz a patak felé, azt hazudja: kutyakölyköket. (A monda szerint a Welfek nemzetsége épp innen nyerte nevét.) Isembartnak gyanúja támad, miszerint az öreganyó nem mond igazat, ezért megnézi a kádat, és leleplezi a hazugságot. A gyermekeket azután a környékbeli gazdag molnárral nevelteti fel, majd hatéves korukban Irmentrud elé vezeti őket.

A történet itt is megbocsájtással végződik, s azzal a megállapítással, hogy ez a tizenkét fiú a Welf nemzetség őse.²⁷

A mesének lengyel megfelelője is akad. A Kussaba nemzetség címerén malom látható, valamint egy pajzs, melyből nyolc kutyakölyök feje emelkedik ki.²⁸ Bámulatra ejtően hasonló a francia Porcelet és a padovai Scrova nemzetség története, csupán annyi a különbség, hogy a kutyakölyök helyett, mint a családok neve is mutatja, malacok szerepelnek.²⁹

Mindezek ismeretében reménytelen vállalkozásnak tűnik felkutatni a monda eredetét. Az is világossá vált, hogy a Bocskai és a vele rokonnak tartott Sóvári Soós család csak kettő azok sorában, akik eredetmondaként tartanak igényt a történetre. Épp ezért tűnik érthetetlennek, hogyan merülhet fel Mic bánnal kapcsolatban a történelmi hitelesség kérdése. Pedig – mint azt már az Imre Mihály által közölt XVII. századi szövegek, továbbá a XIX. századi feldolgozások is mutatják – nem egy magyar szerző pontos adatokkal, nevekkal és évszámokkal együtt adja elő változatát.

Az első ezek között Czeglédi István, aki viszonylag szűkszavúan ennyit mond Mic bán származásáról: „*Volt hajdan egy gróf Simon Mic bán nevelő ember az I. Béla Magyarország királya idejében. E keresztyénné lett király, mikor hallotta volna Mic bán grófnak jeles magaviselését, idegen országból is maga mellé hivatá. Kit méltóságos tisztekkel s szép jószágokkal is megajándékozta.*”³⁰

²⁷ CORNIDES Dániel 1782-es cikkében – *Ungarisches Magazin*, 145–174. – a Welfek mondáját a Mic bán-történet utánzatának véli. 162. Heller Bernát ezt kétségbe vonja. HELLER, *i. m.* 71.

²⁸ A gyermekek száma tehát nem rögzített eleme a mondának. A leghihetlenebb verzió e tekintetben a hollandiai Margaréta von Henneberggről szóló legenda, melyben a koldussasszony átkának következményeképpen a grófnének annyi gyermeke születik, ahány nap az évben van. A grófné és gyermekei egy latin nyelvű sírfelirat tanúsága szerint nem éltek túl a különös eseményt. A történet valóságmagjával RÁTH-VÉGH István foglalkozik a *Tarka históriákban*. (Budapest, 1964. 422–425.) A legenda magyar szempontból is érdekes, mivel TAXONYI János – igaz, külföldi forrásból, de – felvette *Az emberek erköltseinek és az Isten igazságának tükörei* c. gyűjteményébe (Kassa, 1759. II. rész 10. történet, 161–168., első kiadása Győrben, 1740-ben). Példázatát Tóth Béla nyomán Jablonkay Gábor kapcsolja a Mic bán-monda körébe. (JABLONKAY Gábor, *Taxonyi János XVIII. századbeli magyar író élete és erkölcstanító példatára*. Kalocsa, 1910. 147. 9., Taxonyi forrásairól 267. TÓTH Béla, *Mendemondák*. Budapest, 1896. 32.) Ez a variáció azért különösen érdekes, mert nyomon követhető benne egy legenda kialakulásának története. Margaréta von Henneberg valóban élt, és két ikergyermeke is született, akik anyjukkal együtt születésük után nem sokkal meghaltak. E rendkívüli eseményt a hagyomány összekapcsolta a már ismert monda egyik motívumával, az átokmondással.

²⁹ Ezekről ugyancsak RÁTH-VÉGH István ír. *i. m.* 421. Ugyanitt Mic bán történetére is kitér. GYÖRGY Lajos utal még egyéb német, francia és olasz, továbbá spanyol és dán változatokra is. (*A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*. Budapest, 1934. 164.) L. még HELLER, *i. m.* 70–73.

³⁰ RMK I. 946. Az ajánlólevél első oldalán.

Póсахázi Lajos sokkal bőbeszédűbb, de – Czeglédivel ellentétben – nem I., hanem IV. Béla idejére teszi Mic bán Magyarországra jövetelét.³¹ Szerinte Mic bán egyike azoknak a külföldről hazánkba származott francia, olasz vagy német nemeseknek, akik a tatárok elől elmenekült királyt a keresztény Európa képviselőjében Magyarországra visszakísérték. Ezekből a nemesektől, miután IV. Béla letelepítette őket, számos hírnemes magyar család származott. (Póсахázi még arról is tud, hogy Mic bán maga után hozta feleségét, de azt nem említi, hogy melyik országból.)³²

Diószegi Sámuel történeti adatai megegyeznek Póсахáziéival³³ (Mint arról már a korábbiakban szó esett, Póсахázi és Diószegi változata Bocskai István Zemplén vármegyei főispán temetésén hangzott el 1673-ban, s ez a Bocskai István nem más, mint akinek 14 évvel korábban Czeglédi a Mic bán-történetet ugyancsak tartalmazó művét ajánlotta.)

Igen valószínű, hogy Bethlen Farkas, históriájának azon részét, mely mondánk szempontjából érdekes,³⁴ 1673 után írta, hiszen – s erre már Imre Mihály is felhívta a figyelmet³⁵ – az ő változata az összes megelőző XVII. századi forrás kompilációjának tekinthető. Feltűnő azonban, hogy szövegében elszórta található olyan adatok is, amelyek a fentebb felsorolt művekből hiányoznak. Így például ő az első, aki, mivel Póсахázi a tatárjárás idejére helyezte Mic bán Magyarországra jöttét, a XIII. század elejéről beszámoló történetírókat – Rogeriust, Thuróczyt és Bonfiniét – is megemlíti, elülteve ezzel Mic bán személyével kapcsolatban egy olyan tévedés magját, amely azután megerősödve, két évszázadig kiirthatatlannak bizonyult. A későbbi korok történetbúvárai ugyanis elkezdtek keresni e szerzők műveiben gróf Simon Mic bán, s ha Mic bán nem is; Simon nevű nemeset találtak, még hozzá nem csak egyet, hanem mindjárt kettőt is. Benkő József 1793-ra fejezte be Bethlen Farkas *Históriájának* első teljes kiadását,³⁶ de Cornides Dániel már 1782-ben,³⁷ s az ő nyomán Szirmay Antal már 1803-ban³⁸ Thuróczyt, Kézait és Rogeriust idézi a Bocskai család származásáról szólva.³⁹

³¹ Soóvári Soós György 1617-es epitáfiuma csak annyit ír, hogy Béla idejében élt Mic bán. Hogy hányadik Béláról van szó, az nem derül ki a feliratból.

³² A szöveget IMRE Mihály is közli. *I. m.* 31–32.

³³ Vö. IMRE Mihály, *i. m.* 33.

³⁴ BETHLEN Farkas, *Historia de rebus Transsylvanicis*. Nagyszében, 1782–1793. I–VI. VI. 327–332.

³⁵ IMRE Mihály, *i. m.* 36.

³⁶ A Mic bán történetét tartalmazó VI. kötet is 1793-ban jelent meg. A címlapon ez áll: Homo sextus et ultimus nunc primum e manuscripto editus.

³⁷ L. CORNIDES Dániel, *i. m.* 158.

³⁸ SZIRMAY Antal, *Notitia topographica ... comitatus Zempleniensis*. Buda, 1803. 65–71. 66.

³⁹ WAGNER Károly *Collectanea genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum ... c.* munkájában elkerüli ezt a hibát. (Pozsony – Pest – Lipcse, 1802. IV. 16–25.) A Bocskaiakkal kapcsolatban ugyan elmeséli Mic bán történetét, de nem idéz a fent említett történetírók közül egyet sem. „Fabula ne fit? – teszi fel az elbeszélés végén a kérdést – an historia? non inquirō.” Wagner Károly a mesét BÉL Mátyás *Notitiájának* a Sáros vármegyei Sóvárra vonatkozó, kéziratban ránkmaradt feljegyzéséből ismerte meg. A kézirat az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményében található (Cat. X. Hist. Tit. 1), másolatát pedig az Akadémia könyvtára őrzi. (BÉLIUS, Matthias, *Descriptio Comitatum, Comitatus Sarosiensis*. A. 1538/V. és VI. 76. ill. 158–159.) Meglepő módon BÉL Mátyás változata kapcsolódni látszik: sváb Welfek mondájához. BÉL Mátyásnál ugyanis a dajka szintén azt állítja, hogy kutyakölyköket visz osarában. E szövegegyezés alapján akár fel is merülhetne a magyar Mic bán-monda esetleges német eredeztetése, de a történet európai elterjedtségének ténye arra int bennünket, hogy az átvétel kérdését óvatosan kezeljük, és más lehetőségeket is figyelembe vegyünk. Így például megeshet, hogy a szövegegyezésnek pusztán az az oka: BÉL Mátyás a német változatot is ismerte. (BÉL Mátyás kéziratát Szelestei

A tévedést egy bizonyos spanyol Simon ispán vagy Simon comes személye okozta, akiről Rogerius azt írja, hogy hősiiesen védte a tatárok ellen Esztergom fellegvárát.⁴⁰ Egy oklevél tanúsága szerint e jeles cselekedetért 1243-ban IV. Béla király visszaadta a korábban általa elvett, eredetileg pedig II. Andrásról Simonnak adományozott Esztergom vármegyei Csenke földet.⁴¹ 1277-ben IV. László a spanyol Simon ispán fiait, Simont és Mihályt megerősítette ugyanezen birtokban.⁴²

Mivel Simon és Mihály Thuróczyról és Kézainál is előfordul,⁴³ azok a szerzők, akik Simon ispánt Mic bánnal azonosították, tovább pontosították az e nemzetségről szerzett ismereteiket. Felfedezték például, hogy a spanyol Simon ispán – bátyjával, kinek neve Bertrand volt és hűgával, Totával együtt – Imre király feleségének, az aragóniai Konstanciának kíséretében jött Magyarországra.⁴⁴ Totát, Konstancia királyné udvarhölgyét Konrád fia, Benedek bán feleségül vette, és a király beleegyezésével saját birtokaiból hozományul az Esztergom vármegyei Bajótót valamint a Sopron vármegyei Martonfalvát nekiadta. Martonfalva Totáról bátyjára, Simonra, majd annak fiaira, Simonra és Mihályra szállt, akik azután e birtokról már 1284-ben Nagymartoniaknak neveztettek.

Szirmay Antallal ellentétben nekünk épp ezek a pontosított adatok és a Nagymartoni név segít kideríteni, hogy a két Simon, apa és fia közül egyik sem azonos Mic bánnal. A Nagymartoniak ugyanis nem sokkal később kihaltak. E család viszonylag rövid története az említett krónikákon kívül Nagy Iván genealógiai munkájában is nyomon követhető,⁴⁵ de senki sem említi, hogy a Nagymartoniaknak közül lenne Mic bánhoz vagy a tőle származtatott Bocskaiakhoz.⁴⁶

Igaz: ennek nemcsak az lehet az oka, hogy egy tévedés következtében felcserélték Simon Mic bánt a spanyol Simon ispánnal, hanem az is, hogy Mic bán egyáltalán nem létezett. Nagy Iván idézett műve és néhány oklevél azonban arra figyelmeztet, hogy legalábbis keresnünk kell, mi az összefüggés a monda bizonyos elemei és a valóság között.

N. László útmutatása alapján sikerült fellelnem.) A monda német vonatkozásaira hívja fel a figyelmünket DOMÓTOR Ákos munkája is: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. Folklorarchivum, 1992/19. 222–223.

⁴⁰ Vö. ROGERIUS *Siralmas éneke*. 40. fejezet.

⁴¹ *A tatárjárás emlékezete*. Szerk. KATONA Tamás, Budapest, 1981. 313. 352.

⁴² L. FEJÉR György, *Codex diplomaticus ...*, Buda, 1832. V. II. 393–394. Vö. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. SZENTPÉTERY Imre kéziratának felhasználásával szerk. BORSA Iván. Budapest, 1961. 190.

⁴³ THURÓCZY János, *A magyarok krónikája*. Budapest, 1978. 97. 512. KÉZAI Simon mester *Magyar krónikája*. Pest, 1862. 90–92. Természetesen a javított, ma hitelesnek tartott adatokat vettem át.

⁴⁴ Thuróczy – hibásan – II. András feleségének írja Konstanciát. Mint láthattuk, Katona József, Kisfaludy Sándor és Szigligeti Ede drámája ill. regéje is II. András idejében játszódik.

⁴⁵ NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel ...* Pest, 1857.

⁴⁶ Sőt: Nagy Iván Bocskai címszó alatt külön hangsúlyozza, hogy a két család nem állt rokoni viszonyban egymással. L. még *i. m.* Agócsy, Chapy, Eszenyi, Gálszécsy, Kövesdi, Ráskay, Soós, Zerdahelyi és Zritty címszavait. Ezek után nyilvánvaló, hogy Katona József *Bánk bányában* több ponton is eltér a történelmi valóságtól. Először a spanyol Simon ispánt és bátyját téveszti össze Simon ispán fiaival: Simonnal és Mihállyal. (A Katonánál Melinda néven szereplő Tota tehát nem testvére, hanem nagynénje volt Simonnak és Mihálynak!) Ezután FESSLER Ignác Aurél műve alapján (*Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*. Leipzig, 1815. II. 539. 840.) ő is azonosítja spanyol Simon ispánt Mic bánnal. Fessler forrása – mint ahogyan azt az *i. m.* 840. oldalán lábjegyzetben található utalás alapján TOLNAI Vilmos kimutatta – Cornides Dániel fent említett műve volt. (*Katona József és Fessler*. ITK 1918. 1–13. 4–5.) Vö. Katona 1819-ben írt, és a *Bánk bán* második változata elé illesztett Jegyzésével.

Egy 1285-ös királyi adományozást megörökítő irat például a hét közül hat fiú nevét⁴⁷ Pósházival és Bethlen Farkassal megegyezően s – ami talán még fontosabb – mint testvérekét sorolja fel.⁴⁸ Az oklevelet IV. László Simon fia, György részére állította ki abból az alkalomból, hogy több más faluval és várépítési joggal együtt neki ajándékozta Sóvárt. György testvérei: Boksa, Tamás, Dénes, Demeter és Simon kötelezték magukat, hogy a birtokból soha nem fognak részt kérni. Ugyanitt részletesen megemlékeznek György mester azon dicső haditetteiről is, amelyekkel IV. László hűséges embereként kiérdemelte a szóban forgó adományt.

Simon fia, György kiemelkedő hadi szolgálatait Budai Ferenc is leírja Polgári lexikonában. A lexikonban Mitzbán Györgynek nevezett és a Sóvári Soósok őseként számon tartott György mester 1285-ben Magyarországon, ezt követően Lengyelországban a tatárok ellen harcolva; 1291-ben pedig Albert ausztriai herceggel szemben szerzett magának hírnevet.

Feltűnő és történetünk vizsgálata szempontjából különösen lényeges, hogy Pósházi János a „Tatár és Ausztriai nép ellen”⁴⁹ küzdőnek nem Györgyöt, hanem a hét fiú apját, „gróf Mic bán Simont” állítja.⁵⁰ Mint láthattuk, a Mikszáth Kálmán által Sóváról feljegyzett népies változat Pósházival ellentétben és a tényeknek megfelelően György személyéhez köti a jeles hadicselekedeteket. A monda költött és valóságos elemeit mégsem segít szétválasztani a Mikszáth-féle sóvári verzió, mert ebben viszont az oklevélben rögzítettektől és a Mic bán-történet összes többi feldolgozásától elütően nem Simonnak, hanem Györgynek születik egyszerre hét fia. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy nemcsak Budai Ferenc, hanem Mikszáth Kálmán is Simonról Györgyre öröklődőnek tartja a Mic bán nevet.

A kusza szálakból talán annyi azért mégis kibogozható, hogy Pósházi beszédének a mondai Mic bán, illetve a valós személy, Simon comes kiváló hadi érdemeiről szóló része rendelkezik valamilyen (igaz: nem pontosan előadott) történeti háttérrel. Valószínű tehát, hogy az eredetmonda kizárólag XVII. századi magyar forrásaiban előforduló bevezető részét a hagyomány éppúgy utólag kapcsolta Simon comes személyéhez, mint a hét fiú megmenekülésének meséjét. E feltételezés mellett szól az a tény, hogy viszonylag későn, csak 1673-ra szilárdult meg a Simon Mic bán IV. Béla idejére helyező elképzelés.⁵¹

A Soósok őseinek Sóvárt adományozó királyi oklevélnek létezik egy hamis átírata is,⁵² s ezt a Soós család levéltári anyagában lelhetjük fel.⁵³ Ugyanez a levéltár egészen az 1600-as évekig (azaz a Mic bán-történet XVII. századi felbukkozásáig), de még annál tovább is követhetővé teszi Simon comes utódainak leszármazását és birto-

⁴⁷ KARÁCSONYI János szerint csak hat, SOÓS Elemér szerint hét fia volt Simon comesnek. (KARÁCSONYI, *Mese-e vagy valóság?* Turul, 1890. 120–125. 123. SOÓS, *Micz-bán eredete.* Turul, 1890. 43–45. 44.) Egy 1299-es oklevél még Simon fia, György nevét is említi. (OL DI 57229) Vö. NAGY Iván, *i. m.* Soós címszó alatti táblával. A kérdés eldöntése nem tartozik témánk körébe.

⁴⁸ Az oklevél tartalmának rövid foglalatát l. SZENTPÉTERY, *i. m.* 349. (3350) Vö. OL DI 105230

⁴⁹ Idézet Pósházi prédikációjából. L. IMRE Mihály, *i. m.* 31.

⁵⁰ Pedig Pósházi elsőrangú forrásból meríthette ismereteit, hiszen amikor Bocskai Istvánt búcsúztatta, egy Soós-leszármazott állt mellette: „Georgiustól [származik] az Sóvári Soós familia, az kiből már csak egy maradt, úgy mint tekintetes és nemzeti Sóvári Soós György uram, kit édes bátyja koporsója előtt keseredett szívvel lenni szemünkkel látunk.” In RMK I. 1164. L2/b

⁵¹ Imre Mihály idézett művében részletesen megmagyarázza, hogy Pósházit milyen aktuális politikai mondanivaló készítette a történet kibővítésére. (37–42.)

⁵² SZENTPÉTERY, *i. m.* 349. (3351)

⁵³ OL DI 57218

kaiknak alakulását.⁵⁴ E levéltár ismeretében a történetnek két olyan eleme is akad, amelyet költöttnek nyilváníthatunk. Czeglédi és Pósa-házi szerint Mic bán fiai azokról a falvokról nyerték családnevüket, amelyekben az anyjuk elé bocsáttatás idejéig nevelték őket. Az utódok ugyan valóban birtokaik után kapták vezetéknevüket, az oklevelek azonban világosan kimutatják, hogy a szóban forgó falvak Simon comes idején nem voltak a család tulajdonában, s hogy azokhoz fiai és unokái csere vagy adományozás útján csak később jutottak. Ugyanezen okból nem születhettek a gyermekek sem Sóvár, sem Kövesd,⁵⁵ sem a Zemplén vármegyei Borostyán vagy Purustyán várában,⁵⁶ sem Bihar vármegyében és Egeresen sem.⁵⁷

Tehát a családi eredetmondában gróf Simon Mic bánnak nevezett Simon comes valóban élt a XIII. században, és valóban több neves családnak, közöttük a Bocskaiaknak is őse volt. Hogy Simon comes fiai egyszerre születtek-e, arról hiteles írásos forrás nem szól. Nincs is azonban szükségünk családi adatokra ahhoz, hogy a hetes ikerszülést, a hét fiú életben maradását és felnövekedését túlságosan mesésnek, történeti adatokkal össze nem illőnek találjuk.

Továbbra is problémát jelent viszont a Mic bán név eredete.⁵⁸ Mivel egykorú, azaz XIII. századi oklevelek nem említik,⁵⁹ és a történet általunk ismert írásos forrásai közül is elsőként csak az 1616-os egeresi epitáfium örökíti meg, igen valószínűnek látszik, hogy nem Simon comes életében, hanem később kapcsolódott egymáshoz a két név.⁶⁰ Hogy azután a mondai hősről származott-e Simon comesre a különleges Mic bán elnevezés, vagy máshonnan, azt az itt bemutatott adatok alapján csupán találgatni lehet.

Soós Elemér például – mellőzve az oklevelek bizonyító erejét – úgy véli, hogy a hét fiú apját már a XIII. században Mic bánnak hívták.⁶¹ Érvként a Bereg vármegyei Mic patakot és Micközt hozza fel; illetve egy olyan elgondolást, mely szerint e földrajzi nevek Simon comes megkülönböztető személynevéből erednek. Vele szemben Karácsonyi János azt hangoztatja, hogy Bereg vármegyében Simon comesnek nem voltak birtokai, s ezért ott nem is nevezhettek el róla semmit sem.⁶²

Feltételezhető azonban, hogy Mic patak és Mic bán neve között Karácsonyi János igazga ellenére is van összefüggés. Simon comes ugyanis valóban nem, ám utódai igenis

⁵⁴ A levéltárat ismerteti MAJLÁTH Béla. (Századok, 1882. 49–56.) Vö. OL DI 57207–58003

⁵⁵ A kövesdi vár regéjeként, szájhagyományból ismerte meg a Mic bán-történetet Bunyitay Vince. (BUNYITAI, i. m. 30.)

⁵⁶ Purustyán várához csak 1321-ben jutottak Simon comes unokái. (OL DI 57266)

⁵⁷ L. a folklorizálódott változatokat.

⁵⁸ Mikszáth Kálmán összes műveinek kritikai kiadásában a sóvári várregéhez fűzött jegyzetekben Mic bán nevét a spanyol micpán (jelentése: földesúr) szóból vezetik le. (Szerk.: BISZTRAY Gyula, KIRÁLY István. Budapest, 1975. 40. *Elbeszélések*, XIV. 217.) Ez a magyarázat azért kevésbé valószínű, mert Simon comest csak 1782-től, tehát Cornides Dániel cikkének megjelenése óta tarthatták spanyolnak, viszont már a XVII. század elején Mic bánnak hívták.

⁵⁹ Már Karácsonyi János felhívta a figyelmet arra, hogy Majláth Béla névbetoldással közli a Sóvári Soósok okleveleinek kivonatos tartalmát. (KARÁCSONYI, i. m. 123. MAJLÁTH, i. m. 50. 52.)

⁶⁰ „Comes Simon, Michban dictus” – írja NAGY Iván az i. m. Soós címszó alatti tábláján.

⁶¹ SOÓS, i. m. 44. Az eddig írtakkal összevetve kitűnik, hogy a cikk igen sok téves adatot tartalmaz. Ezeket a szerző részben javítja *Sóvár története, hadi és műleírása* c. 1926-ban, Budapesten megjelent munkájában.

⁶² KARÁCSONYI, i. m. 124. Ugyancsak KARÁCSONYI János meggyőző érveléssel bizonyítja, hogy Simon comes soha nem viselt báni méltóságot. 122.

birtokoltak földet Bereg vármegyében.⁶³ Mivel pedig a Mic névvel jelölt patakot és Micközt már a XIII. században is ugyanígy nevezték,⁶⁴ megeshet, hogy a Mic személynév mégiscsak a földrajzi névből ered, és a mondához hasonlóan a következő századok hagyománya kapcsolta Simon comeshez.

Noha a nevet illetően nem is látunk tisztán, annyi bizonyos, hogy Simon comes nem volt spanyol származású, és személye nem azonosítható az ugyancsak XIII. században élt, ám egészen más területekkel rendelkező Nagymartoni család egyik tagjával sem.

Bethlen Farkas „történelmi kitekintése” tehát Mic bán személyét illetően félrevezetőnek bizonyult. Rogeriust, Thuróczyt és Bonfiniut felemlető részlete azonban korántsem az egyetlen olyan helye szövegének, amelyet Alvinczinál, Czeglédinél, Pósházinál és Diószeginél hiába keresnénk. Mic bán neve például így fordul elő nála először: „Comes Simon (vel, ut alii scribunt, Simonides) Mitzbán”. Miután pedig elmeséli a hét fiú csodás megmenekülésének történetét, a következőkkel folytatja: „*Insigna autem Familiae Bocskaianae Leo, cujus caudae extremitates in septemplex ramos divisae, septem familias ex eadem (ut diximus) stirpe oriundas, denotabat. Idem Leo trimontio insidens, anteriore pede jaculum fert, quem draco quidam caudam vorans cingit.*” S még valamit feljegyez, amit előtte senki sem írt le a Mic bán-történet ürügyén, mégpedig azt, hogy az anyai ágon Bocskaiakkal rokon Báthori Zsigmondnak élt egy Griseldis nevű leánya, akit Ioannis Zamoiski lengyel kancellár vett feleségül. Ezek a kiegészítések pedig arra mutatnak, hogy Bethlen Farkas más, valószínűleg több olyan forrást is használt, amelyről idáig nem esett szó.

Nem lehetetlen, hogy ezen források valamelyike Szamosközy István erdélyi történetíró egyik 1604-ből származó és sokáig elfeledett, magyar nyelvű kéziratos feljegyzése volt.⁶⁵ (Ebben ugyanis Mic bán Simonitnak nevezetik, és – igaz, sokkal szűkszavúbban, mint Bethlen Farkasnál, de – az oroszlános címer leírása is megtalálható.) Mindaz, amit a feljegyzést tartalmazó gyűjtemény utóéletéről megtudhatunk, alátámasztani látszik ezt a feltételezést.⁶⁶

⁶³ L. CSÁNKI Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Budapest, 1890. I. 411. 421. Itt, a Bereg vármegye birtokosairól szóló felsorolásban megtalálhatók a Csapiak. Ugyanezt megerősíti egy 1312-es oklevél is a Soós család levéltárában. (OL DI 57240) Vö. GYÖRFFY György, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza*. Budapest, 1963. 524.

⁶⁴ GYÖRFFY, i. m. 520. és a mellékletnek a XIII. századi Bereg vármegyét ábrázoló térképe. Vö. ORTVAY Tivadar, *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig*. Budapest, 1882. Mych címszóval. Micköz megtalálható egy 1886-ból származó térképen. (OSZK Térképtár zone 13. col. XXVII. Beregszász und Mező-Tarpa)

⁶⁵ *Szamosközi István Történelmi maradványai, 1542–1608*. Kiadta SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1880. IV. 239–240. In *Monumenta Hungariae Historica*. II. osztály, 30. kötet. Vö. TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. Budapest, 1978. 197. A szövegvizsgálat alapján ugyanakkor az sem kizárható, hogy Bethlen Farkas nem ismerte Szamosközy Mic bán-variánsát, s mindketten egy még Szamosközynél is régebbi, közös forrásból vagy szájhagyományból merítettek.

⁶⁶ Hogy Szamosközy tett magyar nyelvű feljegyzéseket, arról még a XIX. század első felének historikusai sem sejtettek semmit. Pedig használták a névtelen munkát többen is, csak éppen szerzőjét nem azonosították Szamosközyvel. Így volt ez egészen 1857-ig, amikor is Kazinczy Gábornak, aki társával együtt Szamosközy első kiadásán fáradozott, feltűnt a hasonlóság – a feljegyzések töredékét tartalmazó – ún. Hevenesi-féle kódex és egy Szamosközynek tulajdonított levél kézírása között. S bár Kazinczynek, akárcsak később Toldy Ferencnek, megjelentetésre irányuló törekvése sikertelen maradt, annyi eredménnyel mégiscsak járt, hogy Szamosközy személyében megtalálta az egyik első magyar nyelvű krónika szerzőjét. A kiadás tervét végül 1876 és 1880 között Szilágyi Sándor valósította meg, aki a Hevenesi-féle kódexen kívül még nyolc másik kéziratos könyvben talált részleteket a szóban forgó feljegyzésekből, és aki ezek alapján fontos megállapításokat tett. Először is leszögezte, hogy a munka – mivel más időszakra vonatkozik – nem Szamosközy latinul írt fő művének magyar nyelvű „elődolgozata” – ahogyan azt Kazinczy Gábor vélte –, hanem önálló, egykorú eseményeket elbeszélő, érdekes

Szamosközy feljegyzése majdnem 300 évig ismeretlen maradt, s legfeljebb közvetett úton hathatott a későbbi Mic bán-történetek megalkotóira. Így azután már érthető, hogy miért Alvinczi 1622-es variánsa került be a XVIII. és XIX. századi köztudatba. Persze más okok is indokolták teszik ezt. Fontos például az általa búcsúztatott Károlyi Zsuzsanna fejedelelné személye, azután maga Alvinczi, a kassai magyar főpap is, aki Bocskai István és Bethlen Gábor mellett bizalmas, udvari papi szolgálatot teljesített,⁶⁷ és korának kiemelkedő, még Pázmány Péter által is figyelemre méltatott hitszónoka volt. Szamosközy szövegét csak 1880-ban, Alvincziét viszont már 1624-ben nyomtat-ták. Végül pedig hozzájárulhatott Alvinczi népszerűségéhez élvezetes stílusa, s az a szemmel látható igénye, hogy a történetet minél kerekrebbre formálja.⁶⁸

Köztudomású, hogy mivel a protestáns prédikációk kezdettől fogva hitvitázó légkörben születtek, legfőbb jellemzőjük a polemikus és exegétikus beállítottság lett. Általános morális tartalom s vele együtt esztétikai és szépprózai igény csupán a XVI. század végén jelentkezett a protestáns egyházi irodalomban. Az ekkor és a XVII. század első felében elszórtan felbukkanó, prédikációkba ékelt kisepikai részletek, elbeszélő jellegű példák, rövid történetek és fabulák a magyar nyelvű széppróza első próbálkozásait jelentik.⁶⁹ Alvinczi Péter Mic bán történetét tartalmazó gyászbeszéde ennek a fejlődési vonalnak egyik reprezentáns darabja.

Hogy Alvinczi a Mic bán-történet sokkal inkább gyönyörködtető és tanító meseként érdekli, mint genealógiai adatként, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a legcsekélyebb figyelmet sem fordítja a monda családtörténeti vonatkozásaira. Abban az 1624-ben megjelent nyomtatványban, amely közreadja a Károlyi Zsuzsanna felett mondott gyászbeszédeket, Alvinczi prédikációjának vonatkozó része mellett a margón, ugyan-csak nyomdai betűkkel ez áll: „Itt az genealógiának delineatiója kimutattatott.”⁷⁰ A probléma csak az, hogy Alvinczi az egyetlen, aki Mic bánról a Károlyiak őseként

adatokat rögzítő naplószerű alkotás. Ezt követően magyarázatot adott arra, miért szóródott szét a mű kilenc különböző könyvbe. Szamosközy megszámozta ugyan a lapokat, amelyekre feljegyzéseit írta, ezeket azonban soha nem köttette egybe. Halálát követően a gyűjtemény olyan valakinek a kezébe került – Szilágyi Sándor feltételezése szerint Bethlen Farkaséba –, aki továbbírta, újabb adatokkal bővítette Szamosközy művét. A becses munka azután a viharos történelmi események miatt részekre osztatott, ide-oda hanyattatott, végül pedig több – más szerzőktől származó, de szintén Erdélyre vonatkozó – feljegyzéssel együtt kódexekbe kötettet. (Vö. SZILÁGYI Sándor, *i. m.* bevezetőjével és TOLDY Ferenc, *A magyar irodalom történetének* 77. oldalával. Budapest, 1987.)

⁶⁷ Bethlen Gábor így ír Alvinczinak Károlyi Zsuzsanna halála után: „Kegyelmet pedig, Alvinczi uram ... hogy hozzánk besiessen, intjük, ilyen keserves állapotunkban legyen mellettünk, szegény idvözült szerelmes házastársunk hideg tetemének eltakarításáig.” In HELTAI, *i. m.* 165.

⁶⁸ Pázmány Péter véleménye Alvinczi stílusáról: „... egész írásodban ... semmi egyéb nincsen egyné-hány jó módjával ejtett magyarizmusnál ... Terőlad is azt mondhatjuk, amit az trücsökrül: Totus es vox, csak csupán szó vagy, és minden okosságod az nyelvedbe szállott.” S ezekből a szavakból – dacára a kor sajátos vitástílusának – lehetetlen ki nem hallanunk a dicséretet. (In *Pázmány Péter művei*. Budapest, 1983. 223–224.)

⁶⁹ Vö. BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi*. Budapest, 1979. 13–15., 140–141.

⁷⁰ HELTAI, *i. m.* 104., RMK I. 539/a 217.

beszél, s hogy sem geneológiai, sem történeti jellegű munkák nem erősítik meg a Bocskaiak őseként ismert Mic bán és a Károlyiak rokoni viszonyáról szóló állítását.⁷¹

De vajon honnan ismerte Alvinczi a Mic bán-történetet? Nem kizárható, hogy Szamosközytől. Igen valószínű ugyanis, hogy Alvinczi fogalmazta Kassán az 1606-ban elhunyt Bocskai István fejedelem végrendeletét, melynek egyben egyik testamentáriusa volt, és amelyben a fejedelem hétezer forintot hagyott „udvari historikusának”, Szamosközy Istvánnak latin nyelvű fő műve kinyomtatására.⁷² Szamosközy halála után művei a gyulafehérvári káptalan levéltárába kerültek. Abba a városba, ahol a Kolozsvárott elhunyt Károlyi Zsuzsanna holttestét eltemették, és ahol Alvinczi funeráló beszédét elmondta.

Lehetséges tehát – bár történeti adat ezt nem hitelesíti – , hogy Alvinczi ismerte Szamosközy feljegyzését, és – anélkül, hogy különösebb figyelmet fordított volna az eredetmonda geneológiai vonatkozásaira – , pusztán esztétikai szándéktól indítatva szötte bele beszédébe az erkölcsi tanítást közvetítő mesét. E feltételezés mellett szól az a tény, hogy a XVII. századi magyar nyelvű források közül egyedül Szamosközy és Alvinczi változatában szerepel három ikergyermekkel a koldusasszony, a többieknél – Czeglédinél, Pósházinál és Diószeginél – kettővel.⁷³

Ugyanakkor az is igaz, hogy más motivikus vagy szövegbeli egyezés nem mutatható ki Szamosközy és Alvinczi variánsai között. Ha viszont ebből az következik, hogy Alvinczi soha nem olvasta a Szamosközy-féle Mic bán-történetet, akkor a Bocskai család körében okvetlenül lennie kellett egy általánosan ismert szóbeli geneológiai hagyománynak, mert csak így magyarázható a véletlen egybeesés.⁷⁴ Feltételezhetően épp az általánosan ismertség a magyarázata annak, hogy az írott forrásokban – még ha szerzőjük nem is használta a korábban keletkezett változatot – számtalan eltérés mellett megfelelőek is kimutathatók.⁷⁵

⁷¹ Vö. NAGY Iván, *i. m.*, BUDAI Ferenc, *i. m.*, KÓVÁRY László, *Erdély nevezetesebb családai* (Kolozsvár, 1854.) a megfelelő címszók alatt. A Károlyiakkal való rokonságot nem erősítik meg a Soós család levéltárában őrzött oklevelek sem. Lehetséges, hogy Alvinczi a Károlyiak ősei között 1264-ből említett Kaplyon nembeli Simonnal keverte össze Simon comest. (NAGY Iván, *i. m.* Károlyi címszó alatt.) Találkozhatott továbbá a Mic bántól származtatott hét család nevével egy – a Károlyi oklevéltárban őrzött – címerlevél másolatában is. (GÉRESI Kálmán, *A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára*. Budapest, 1883. II. 34–38.) A címerlevél eredetijét 1418-ban Chapy András kapta Zsigmond királytól, mivel egy csatában „oroszlánéhoz hasonló bátorsággal mindenütt elől járt, az ellenség nyilaitól arcában súlyosan megsebesült s jobb szemét elveszté.” (FEJÉRPATAKY László, *A Chapy-címer és a Sárkány-rend*. Turul, 1883. 116–119., 116.) A levélen látható címerrajz egy oroszlánt ábrázol. Az oroszlán szemét nyíl járja át, a nyíl végét az oroszlán mellső lábában tartja. (Vö. Bethlen Farkas korábban idézett leírásával a Bocskaiak címeréről.) A címet Chapy András rokonai, azaz a Simon comestől származó hét család, közöttük a Bocskaiak is elnyerték. Soós Elemér szerint a Bocskaiak címerén található oroszlán a Chapy-féltre vezethető vissza. (SOÓS Elemér, *A Sóvári Soós család címere*. Turul, 114–119., 118.) Bár a szóban forgó oklevél a Károlyiak oklevéltárában található, nem bizonyítja azt, hogy a Károlyiak Mic bántól vették volna eredetüket. (Vö. KARÁCSONYI, *i. m.* 121.)

⁷² *Magyar gondolkodók. 17. század*. Vál. TARNÓC Márton. Budapest, 1979. 17–18.

⁷³ „vel, ut alii scribunt, tres” – jegyzi meg BETHLEN Farkas, *i. m.* 329. oldalán.

⁷⁴ Vö. *Néprajzi lexikon* már idézett címszávaival.

⁷⁵ Alvinczi egyébként – a tekintetben, hogy melyik családhoz kötődve ismerte meg Mic bán történetét –, „el is szólja magát”, amikor ezt mondja a gyermekek elrejtéséről szóló részhez érkező: „Es egyiket kiválasztván, hatát egy Bocskaba [!] avagy desába rakatván, fejére parancsola egy öreg asszonynak, hogy el viven el rekkencse.” (HELTAL, *i. m.* 104. Vö. *RMK I.* 539/a 218.) Heller Bernát szerint a Bocskaiak népetimológia útján éppen arról a bocskárról nyerték nevüket, amelyben a gyermekeket el akarták veszejteni. Nem lehet véletlen – érvel Heller Bernát –, hogy Alvinczi ezt a különös, ritka és kevesek által ismert szót használta történetében. Ugyancsak Heller Bernát elveti a Mic bántól való eredeztetést, s úgy gondolja, hogy a többi családra csak a népetimológiából származó tévedés után

A Mic bán-történet tehát a XVII. századtól napjainkig több szempontból is lényeges változásokon esett át. Fejlődési íve az eddig elmondottak alapján a következőképpen rajzolható meg:

Az Európa-szerte családi eredetmondaként ismert történetet a XIV–XVI. században szájhagyomány útján egy – a XIII. században Felvidéken élt – nemeshez, a többek között Bocskai család őseként is számontartott Simon comeshez kapcsolták. A hagyomány kialakulását elsősorban az a tény segíthette elő, hogy Simon comesnek a mondabeli Mic bánhoz hasonlóan több gyermeke volt. Később, mivel a Bocskaiak a XVII. században kiemelkedő történelmi szerepet játszottak, az eleinte szóbelileg örökített és újabb elemekkel bővített történetet írásban is rögzítették. A szájhagyományozás a monda írásos megjelenésekor nem szűnt meg, hanem tovább élt, sőt a család birtokainak növekedésével újabb területekre, Erdélyre és Debrecen környékére is kiterjedt. A történet XIX. századi feldolgozásai azt mutatják, hogy a szájhagyomány és az írásos változatok mindvégig kölcsönösen alakították egymást. (Tatár Péter ponyvája például nem lehet független a nép ajkán élő Debrecen környéki változattól, és mivel sikeres, népszerű olvasmány volt, bizonyos, hogy vissza is hatott rá.)

A közös eredet ellenére azonban a XIX. századi forrásoknak a XVII. századiakétól elütő jellegzetességei is akadnak. A történet egyrészt terebélyesedik és önállósul (genealógiai táblázattöredékből, néhány szavas sírfeliratból háromfelvonásos dráma lesz); másrészt megváltoztatja műfaját (históriai betét és prédikációrészlet helyett mai értelemben vett szépirodalmi formát ölt); harmadrészt pedig – miközben családtörténeti vonatkozása egyre inkább jelentőségét veszti – előtérbe kerül morális és esztétikai tartalma. Mindezzel együtt természetesen nyelve is megváltozik: latin helyett nemzeti nyelven írják meg szerzői.

A Mic bán-történet tehát elsősorban azért érdemel különösebb figyelmet, mert változásain keresztül nyomon követhető a történeti, hitéleti és irodalmi műfajok differenciálódásának folyamata.

terjedt át az eredetmonda. (HELLER, *i. m.* 72.) Nagy Iván ezzel szemben a Zemplén vármegyei Bocskó faluval hozza összefüggésbe a Bocskaiak vezetéknevét. (NAGY Iván, *i. m.* Bocskai címszó alatt.) A korábban felhozott adatok ismeretében biztosra vehető, hogy a két vélemény közül Nagy Iváné felel meg a valóságnak.

„RENDÜLETLENÜL” VAGY MEGRENDÜLVE?
(A *Bánk bán* egyik színi utasításához)

I.

A *Bánk bán* ötödik felvonásában, amidőn Solom kardját megvetéssel eldobja, és kijelenti: „Úgy hát átkozott legyen, ki a nemes / kardot bemártja egy alattomos / gyilkosnak a vérebe”, Bánk hosszú ideig szótlán marad. Mi megy végbe ezalatt a lelkében? A magyarázók elképzeléseiket ehhez a színi utasításhoz próbálják hozzáfűzni: „Bánk, aki mindeddig oszlop módra állott, földre szegezett szemekkel, most hirtelen felkapja a kardját”.

Pándi Pál joggal jegyzi meg, hogy ennek az utasításnak helyes értelmezése „az egész ötödik felvonás, következésképp az egész dráma lényegével összefügg.” Bánk hallgatása nem dramaturgiai hiba, hanem „tartalmas csend, drámai némaság, amely szervesen hozzátartozik a dramaturgiai építményhez”.¹

Arany János ezt az utasítást „ön és mások vádja által megsemmisülve áll” értelemben fogta fel.² Gyulai Pálnál ezt találjuk: „sokáig szótlannul áll. Lelkének utolsó támasza is eltört. Nem szólhat, minden szó csak megalázná ...”³ Péterfy Jenő így értelmezi: „mintha kővé vált volna, mozdulatlanul marad »oszlop« módjára. Erkölcsileg mintegy megsemmisült ...”⁴

Ezzel szemben Molnár Miklós Bánk magatartásában a „mindvégig emelt fővel”-t látta,⁵ Sötér István szerint pedig: „oszlop módjára állott, rendületlenül ...”⁶ Pándi Pálnál hasonlóan: „Bánk »oszlopmódra állott«, tehát *kimagasodva, egyenesen*, mozdulatlanul”, s úgy látja, „Sötér István erkölcsi tartalmú »rendületlen«-je fejezi ki az igazságot”.⁷

Ez utóbbi magyarázatokban feltűnő, hogy figyelmen kívül hagyják az utasítás második felét („*földre szegezett szemekkel*”); így jön létre az „oszlop módra” ’rendületlenül’ jelentése. Pándi észreveszi ezt, s tanulmányában kiter rá. A Molnár Miklós-féle „mindvégig emelt fővel” fogalmazást a valóságosnál felhőtlenebbnek véli, s az »oszlopmódra állott« előbb idézett értelmezéséhez hozzáfűzi: „mégpedig »földre szegezett szemekkel«, tehát *lelkileg meggyötörtten, nyomottan*; fenntartva erkölcsi igazságának öntudatát, de ehhez itt már a belső elborulásnak a lelkiállapota is társul.”⁸ Szerinte azonban az elborulás lelkiállapotát nem Petur átka vagy Myska bán Biberach vallo-

¹ PÁNDI Pál, *Bánk-bán kommentárok*. Budapest, 1980. 87–88. L. még BÉCSY Tamás, „... oszlop módra állott ...” (Újra az V. felvonásról). Színháztudományi Szemle, 1992. 37–41. Bécsy T. – NAGY Péter, *Az a bizonyos ötödik felvonás* (It 1989. 452–468.) c. tanulmányához kapcsolódva – drámaelméleti szempontból vizsgálja s középpontos jellegűnek tartja az V. felvonást. Megállapítja: „a drámai akciók irányát és a viszonyrendszer szerkezetét tekintve két »oszlop módra« álló középpont uralja az V. felvonást, a Király és Bánk bán.”

² ARANY János, *Bánk bán tanulmányok*. In *Katona József „Bánk bán”-ja* A. J. jegyzetével és tanulmányával. Budapest, 1898. 215.

³ GYULAI Pál, *Katona József és Bánk bánja*. Budapest, 1883. 251.

⁴ KATONA József „*Bánk bánja*”. Magyarázta PÉTERFY Jenő. Budapest, 1883. 143.

⁵ MOLNÁR Miklós, *Katona József*. Budapest, 1952. 43.

⁶ SÖTÉR István, *A teremtés vesztese*. In *Üö., Wertherthől Szilveszterig*. Budapest, 1976., 242.

⁷ PÁNDI, *i. m.* II. 89. és 88. (A kiemelések itt is, a továbbiakban is tőlem: S. J.)

⁸ PÁNDI, *i. m.* II. 89.

mását hírül hozó szavai, nem is Solom kijelentése okozzák, hanem az, hogy észreveszi, magára maradt, s feltornyosul benne a fiáért és Melindáért való aggodalom is.

Könnyű észrevenni: itt arról a – *Bánk bán* magyarázókat megosztó – kérdésről van szó, hogy mitől omlik össze Bánk az ötödik felvonásban. Ez a megosztás nem új keletű. Az erkölcsi összeomlást hirdető (Arany János, Gyulai Pál, Péterfy Jenő, Horváth János, Waldapfel József, Révai József, Vargha Balázs, Benedek Marcell stb.) mellett már korán jelentkeztek olyanok is, akik Bánk összeroppanását kizárólag Melinda halálában látták. Rákosi Jenő már 1886-ban így írt erről: „a katasztrófa egyedül lényeges eleme ... Melinda pusztulása ... a tragédia a szerelmes Bánkból került ki ...”⁹ Ugyanígy vélekedett többek közt Harmos Sándor, Pataky József, Barta János, Orosz László, Sótér István, Pándi Pál, Kárpáti Béla stb.

Visszatérve a vizsgált színi utasításra, nehéz egy „rendületlenül” felmagasodva álló alakot elképzelni „földre szegezett szemekkel”, még ha el tudnánk is fogadni Pándi föltételezését, hogy Katona itt „a drámára oly jellemző kettősséggel építkező dramaturgiát” alkalmaz,¹⁰ vagy ha megengedjük is bizonyos mértékig, hogy a megnyugtató értelmezéshez figyelembe kell venni „a drámai közeget, amelynek része”, és nem zárkózunk el teljesen attól, hogy az utasítás „sem önmagában érvényes, hanem a konkrét drámai összefüggésben”.¹¹ De azt sem szabad elfeledni, hogy a színi utasítás van a közegért, és nem fordítva, mert itt is fennáll annak a veszélye, hogy a magyarázók előre kialakított elképzeléseket olvasnak bele a műbe.¹²

Katona szavainak, kifejezéseinek értelmezésekor a legnagyobb körültekintéssel kell eljárni. Az „oszlop módra” utasítás magyarázatában célszerű figyelembe venni Katona színi utasításainak általános frazeológiáját, továbbá az *oszlop* szó jelentéstörténetét.

Katona drámaírói pályáját lovagdrámákkal kezdte, színi utasításaiban is a lovagdrámák gyakorlatát követi. A korai darabjaiban található utasítások kifejezik azt az izlést, amely a korabeli színpadon uralkodott. A színésztől „szélsőséges, túlzottan hangsúlyozott gesztusokat, nagy indulatokat jelző arckifejezéseket és fokozott lelkiállapotokat illusztráló hanghordozást” vártak.¹³ Ilyenek pl. „borzadó bámulással”, „rázkódván”, „nyálát nyelvén”, „nagy lélegzetet vesz”, „borzasztó vígsággal”, „mérgeesen dombolván”, „nyelvét rágva”, „magánkívül ragadtatva”, „irtózatossá hangon”, „bámuló ordítással”, „nekirivoltja magát”, „nekivicsorítja a fogát”, „ordítással eltorkolja”, „tájékozva”, „tátott szájjal néz utánuk”, „szemeit rettenetesen forgatván” stb.

Még a *Bánk bán* első kidolgozásában is: „sátáni mosolygással”, „dörömbölve”, „ordítva reájok”, „fogcsikorgatva az asztalra ütven”, „vad tekintettel és vérrel forgó szemel felugrik”, „süvegét fejébe vágja, ezt fogcsikorgatással a homlokára nyomván ordítja”, „mohón belép, vadon körülnéz”, „vad tekintetet vet rá”, „forgó szemmel”, „elforgatott szemmel”, „szikrázó szemekkel”, „felborzolt hajjal”, „ordítva zuhan mellé”, „öklözven mellét”, „rikoltva” stb. Bánk és Gertrudis nagy jelenetükben „fogcsikorgatva” vitatkoznak.

Van ezeknek a túlzó gesztusokkal, arckifejezésekkel illusztrált érzelmi kitéréseknek egy csoportjuk, amelynek tipikus változatai olyankor jelentkeznek, amikor a hőst

⁹ RÁKOSI Jenő, *A tragikum*. Budapest, 1886. 58.

¹⁰ PÁNDI, i. m. II. 89.

¹¹ PÁNDI, i. m. II. 88.

¹² Vö. SÓTÉR, i. m. 215. és 219.

¹³ KERECSENYI Dezső, *Katona József színi utasításai*. ItK 1931. 230. L. még a *Bánk bán* színi utasításaival foglalkozó következő tanulmányokat: BÉCSY Tamás, *A Bánk bán instrukcióiról*. Színház, 1980. 26–32.; FRIED István, *Színháti játék, dramaturgia, kortárs dráma – és a Bánk bán*. Színháztudományi Szemle, 1992. 15–25.; ROHONYI Zoltán, *Katona drámafölfogása és a Bánk bán instrukciói*. Uo. 42–47.

valami élmény, látvány, látomás vagy értesülés váratlanul éri, és meglepetésre, csodálkozásra, elképedésre, megdöbbenésre, félelemre, iszonyatra vagy éppen magába roskadásra készíti. Ezeknek az erős lelki ráhatásoknak szinte állandóan visszatérő, túlzott kifejezéseként az utasítások felszólítják a hőst, hogy *merevedjen meg* és legtöbbször egyben *némuljon is el*. Ilyenek: „megmerevedve néz utána”, „magánkívül álmélkodva”, „megmerevedve”, „merő [= merev] állásában”, „kiejti a kardot kezéből, és megmerevedve áll” (*Aubigny Clementia*); „megáll a test felett, és meredve nézi”, „megmeredve néznek a holttestre”, „megmeredve szegezi ... szemeit atyjára” (*Ziska*); „elcsüggedt állásban”, „merően állásokban maradnak” (*Jeruzsálem pusztulása*); „sokáig merően néz Svertlingre”, „bámulásából feleszmélkedvén” (*A borzasztó torony*); „kétségbeesett melankóliával egyhelyben áll” (*Luca széke*) stb.¹⁴

Ezt a megmerevedést, döbbenetet, kábulatba esést gyakran hasonlattal fejezik ki Katona utasításai. Ilyenek: „mint a gutaütött megmerevedik”, „bámulásában egy *kőbálvánnyá* változik”, „minden érzékenység nélkül *kőbálvány módon*” (*Ziska*); „mint egy *kőbálvány* megmerevedik” (*Monostori Veronka*); „mint egy *bálvány* megmerevedik” (*A borzasztó torony*) stb.¹⁵

Divatos utasítás lehetett az ilyen a múlt század eleji drámákban. Még Petőfi is használja *Színházban* című versében talán színész korában tanult utasítás emlékeként: „Elbájtoltál véghetetlen! / Itten állok minden este, / Mint a *bálvány*, merevedten.”

A *Bánk bán* végleges szövegében kevesebb színi utasítás van, mint Katona korábbi drámáiban, ami maradt, az is tömörebb. A fentebb jellemzett, hangsúlyozott gesztusokat kívánó utasítások közül mégis van néhány, éppen a *megmerevedést* kívánók közül. Így pl. Melinda a III/1-ben, midőn Bánk felindulásában megátkozta gyermekét, „sikoltva felugrik”, majd „*merően* néz maga elébe”. Gertrudis a IV/2-ben, miután Izidórától megtudta, hogy Ottó neki altatót, Melindának pedig hevítőt adott, s arról a nemvárt és nemkívánatos tényről is értesül, hogy Bánk az udvarnál van, „*megmerevedik*, végre [tehát bizonyos ideig tartó szünet után] halkan mondja: A nagyúr?!” Vagy midőn Mihály elfogatásakor azzal a fenyegető jóslattal búcsúzik tőle, hogy reszkessen szerencséjétől, a királyné megdöbben, „*merően* néz *utána*”. Ugyancsak a IV. felvonásban, az egyik legjelentősebb s különféle módon értelmezett részletben, a királyné megölése után Bánk „*merően* áll, reszketve egyenesíti ki ujjait – a tör kiesik kezéből, melynek zördülésére felijed” abból a kábulatból, amely a váratlan esemény, a gyilkosság után szinte megdermesztette. A megmerevedés „*fagyva*” alakban is jelentkezik. Izidóra, amikor elmondja a királynénak Bánkkal való váratlan találkozását Melinda ajtajánál, meglepődését, ijedtségét így jellemzi: „*En fagyva* álltam, mint egy utazó / az égnek első dördülésekor”. Ilyen érzéketlen, megdermedt lelkiállapotot kíván magának Bánk I. felvonás végi monológjában: „Hogy e tetem *fagyos*, hogy e szemek / vakok, hogy e fülek dugúlva nem / valának!” A *Monostori Veronka*ban is ilyen érzéketlen lelkiállapotra céloznak a lány szavai: „teli torokkal fogok füledbe irlalmasságért kiáltani, míg csak véred az *iszonyodás* miatt úgy össze nem *fagy*, mint a jég ...”¹⁶

Azt hiszem, az igazsághoz jutunk el, ha a fentebbiek alapján azt állítjuk, hogy Katona színi utasításaiban a „*kőbálvány módon*” és az „*oszlop módra*” ugyanazt a *szoborszerű megmerevedést, érzéketlen némaságot* jelenti, hiszen a *bálvány* és az *oszlop* Katona korában (a népnyelvben sok helyen ma is) azonos értelmű szavak.¹⁷ A *bálvány* szó csak másodlagosan vette fel a 'pogány istenszobor' jelentést.

¹⁴ *Katona József összes művei*. Budapest, 1959. (A továbbiakban *ÖM*) I. 12., 44., 47., 49.; 148., 157., 230.; 353., 365.; 626., 702.; 879.

¹⁵ *ÖM* I. 216., 204., 225.; 785.; 657.

¹⁶ *ÖM* I. 798.

¹⁷ Vö. *kapubálvány, kapuoszlop*.

Az oszlop szó jelentéstörténete is ide mutat. Amíg Kazinczyék a népi szobor (= facölöp, oszlop, karó, kapubálvány) szót nem foglalták le a 'statua, die Statue' jelentésére, addig az oszlop szó nem kizárólag mai jelentésében volt használatos, hanem az azonos jelentésű bálvány szóval együtt 'szobor' értelemben is.¹⁸ Katonánál is találunk ilyen értelmű használatot. Történeti jegyzetei között a kecskeméti Szentháromság-szobrot, melyet másutt statuaként említ, egy helyütt Szentháromság oszlopának nevezi.¹⁹ A szobor a megdermedt mozdulatlanság, az érzéketlen némaság lelkiállapotának kifejezője a költőknél, Horatiustól kezdve.²⁰ Így használja Vörösmarty is *Az élő szobor* című versében. Népi szóláshasonlatokat is lehet idézni a szobor, ill. színönimái érzéketlen merevséget jelölő értelmére: Áll, mint a *bálvány*; Úgy áll, mint a *kapubálvány*; Áll, mint a *fakép* (faszobor); Áll, mint egy faszent (fából készült szentszobor).²¹

De térjünk át a színi utasítás második felére („*földre szegezett szemekkel*”). Mint láttuk, Pándi ennek nagyon helyesen „lelkileg meggyötörten, nyomottan” értelmezést adott, de ezt a fia és Melinda sorsáért való aggodalommal motiválta. E motivációt azonban bizonyítani nem lehet. Ha ehhez a részlethez ismét Katona ilyenyszerű színi utasításait tekintjük át, kiderül, hogy ez az utasítás is sztereotíp, lefoglalt tartalmú. Az esetek legtöbbszörében szemérmét, elfogódottságot, csüggedtséget, szegyenkezést, megbánást, önvádat, büntudatot, lelkiismeret-furdalást jelez.

Midőn Biberach Ottó sikere felől érdeklődik, az „*elfogódva szegezi a földre szemeit*”. Midőn Endre az udvari „leventákat” megkérdezi, ki vívna meg közülük a királyné becsületéért perdöntő bajvívásban, azok „*mind gondolkodva szegezik le szemeiket*”. Vagyis szegyenkeznek, mert nem mernek ilyen feladatra vállalkozni, egyrészt Bánk iránti tiszteletük, másrészt talán az udvarban keringő szöbészéd hatása alatt. Hasonlóképpen a kérelem nem teljesítése miatt érzett szégyent magyaráz az utasítás, az *Aubigny Clementiában* is, midőn a várúrnő azt kívánja a polgároktól, hogy ne hagyják abba a vár védelmét, bármennyire szeretik is grófjukat: „*Mind némán földre szegezik szemeiket*”.²² A *Bánk bán* első kidolgozásának ötödik felvonásában, midőn Michál bán belép a terembe, öccse, Szimon mint elfogott pártúto „*búsan reá tekintvén, földre süti szemeit*”.²³ Figyelemre méltó felvilágosítást ad Katona erre a kifejezésre a *Monostori Veronkában*, ahol Lóránt, aki szégyelli, hogy hűségese feleségét egyszer megcsalta, így elmélkedik: „*Ah, amidőn még jó lelkiismeretem volt, ... akkor szabad tekintettel néztem az égre, most szemeimet leszegezem a földre*”.²⁴ Mikor pedig Farkassal bajvívásra készül, s az ezt mondja: „*Így fogunk a sorompók közé menni; de én – emelt fővel*”, Lóránt így válaszol: „*Én pedig földre szegezett szemekkel*”.²⁵

Az „*oszlop módra állott*” és a „*földre szegezett szemekkel*” tehát nem ellentétes részek, nem a „*kettősséggel építkező dramaturgia*”²⁶ eredményei, hanem egymást kiegészítő utasítások. Váratlan, villámsújtásszerű közlések Bánkot a kor és így Katona színpadi szokása szerint is hosszabb ideig tartó szoborszerű mozdulatlanság néma kábulatába

¹⁸ L. SZENCI MOLNÁR Albert és CZUCZOR Gergely – FOGARASI János szótárában. CSOKONAI egyik színi utasításában is: „Egy tér, *oszlopokkal* ékesítve, amellyek előadják Herkules sokféle munkáit.” (Cs. V. M. *Minden munkája*. Budapest, 1981. III. 325.)

¹⁹ ÖM II. 606. és 603.

²⁰ Vö. „*statua taciturnius*” = schweigsamer wie ein Bild. (STOWASSER-féle szótár.)

²¹ Vö. O. NAGY Gábor, *Magyar szólások és közmondások*. Budapest, 1966.

²² ÖM I. 31.

²³ ÖM II. 264.

²⁴ ÖM I. 761.

²⁵ ÖM I. 773.

²⁶ L. a 10. jegyzetet.

merevítik, s ehhez bizonyos fokú tévedést beismerő, „*ön és mások vádját*”²⁷ is magában foglaló szégyenérzetnek az árnyalata is hozzájárul. Érdemes vizsgálatunk támogatására az első kidolgozás ide vonatkozó részletét is figyelembe vennünk. Ha teljes egészét nem ismerjük is, de az ennek a néma jelenetnek megfelelő részlet ránk maradt, mégpedig fontos és pontos utasítással. Itt ugyanis Solom szavai után éppen olyan néma jelenet következik, mint a végleges szövegben, azzal a különbséggel, hogy közben Bánk – ha csak néhány szót mond is – megszólal. Itt a dermedtségre készítő kábulat valójában hosszabb, mint a végleges szövegben, mert itt Bánk a Petur átkára mondott szavaitól kezdve hallgat, nincs válasza Solomnak a vérpárbaíra való jelentkezésére. De amikor Michál azt mondja Endrének, nem engedi, hogy Bánk fia „az ő szokásnak ... áldozatja légyen”, így szól, mégpedig a következő színi utasítással: „*Bánk ki elfogódva áll, s megmerevedve felsőhajt Életemnek angyala!*” A *megmerevedve* utasításrészlet pontosan megfelel a végleges szövegben szereplő „*oszlop módra*” szókapcsolatnak, az „*elfogódva*” pedig a „*földre szegezett szemekkel*” kifejezésnek, megtoldva a sokat sejtető „*felsőhajt*”-tal. A végleges szövegből is kiténik, hogy Bánk az egész néma jelenet alatt, passzív levertségében, nem tudja, nem érzékeli, miről beszélnek, hogy Mikhál az egész jelenetben a kis Soma sorsáért könyörög a királynak. Ha Bánkot a fiáért érzett aggodalom készítené arra, hogy „*földre szegezett szemekkel*” álljon, de „*rendületlenül*”, lehetetlen, hogy valamiképpen ne reagáljon rá. Hiszen midőn kardját felkapja, akkor is kábulatban van, nem tudja pontosan, miről van szó: „*Ki? Mit?*” Még világosabb ez az első szövegében Michál szavaiból, amelyekből a kérdéses színi utasítás értelmére is újabb fény derül: „*fiúcska, kérleld őket éltedért. / Átyád elégtelen most arra. Isten / te látod ötet! Adj ezen meredt, / fagy-testbe érzeményt!*”²⁸

Az „*Életemnek angyala*” megszólalás semmiképpen sem vonatkoztatható Melindára, hanem a középkorban szokásos őrangyal-megszólítás. Róla mondja Bánk: „*az angyal, mely jegyezte botlásaimnak számát!*”; hozzá fohászkodik, mikor a II/3-ban Biberachhal elsiet: „*oh angyal! Szerezd meg üdvösségemet ...*”²⁹

Érdemes még azt is megjegyezni, hogy Bánk lelki sokkja addig tart, míg a távolból pásztori sípon meg nem hallja Melinda kedvelt énekét. Ekkor, de csak ekkor, „*mintegy álomból felébred*”, ekkor lesz *érezkelő, aktív*. Katona lélekábrázoló érzékére vall, hogy az érzeménynélküliséget jelentő meredtségből ismét egy váratlan, hirtelen jött erős érzelmi ráhatás, a neje által sokszor énekelt kedves dal ébreszti fel.

A szóban forgó utasítás tehát nem jelentheti az „*emelt fővel*”-t, a „*felmagasodva egyenes*”-et, sem a büszkén nyugodt, bizonyos fokig aktív „*rendületlenül*”-t, hanem Katona színi utasításainak szokásos kifejezései és az oszlop szó jelentéstörténete szerint valami váratlanra, meglepőre következő szoborszerű kővémerevedést, érzéketlen, passzív kábulatot akar sugalmazni olvasónak, rendezőnek, színésznek. Az utasítás két része nem ellentétes, összhangban van egymással. A második rész a lelki meggyötörtég, nyomottság állapotát szégyenérzettel, a lelkiismeret vádjával árnyékolja be.

Érdekes, hogy a *Bánk bán* egyik legalaposabb ismerőjének, a balladák nagyszerű lélekábrázolójának *Tetemre hívásában* hasonló szituációt találunk egészen hasonló művészi ábrázolással: „*Arca szobor, lett, lába gyökér ... Könnye se perdül, jajja se hallik ... Döbbenet által a szív ere fagy ...*”

²⁷ ARANY, i. m. 215.

²⁸ ÓM II. 282–282.

²⁹ Hevesi Sándor konkordanciákkal támogatott értelmezése szerint a II/3-ból idézett mondatban az 'angyal' megszólítás Biberachot illeti (vö. kritikái kiadás 470). BEKE József *Bánk bán-szótára* (Kecskemét, 1991) azonban – helyesen – a 'vkinek a védelmezője, őrangyala' értelmezést fogadja el.

Mint az előző részben már kimutattuk, a „bálvány módra”, „oszlop módra áll” utasítások Katona cselekményfejlesztésében rendszerint valami, a színen levő személy számára meglepő fordulatra következnek, amely őt annyira megrendíti, megdöbbeníti, hogy szoborszerű alakká merevül. Vajon találunk-e a *Bánk bán* ötödik felvonásában ilyen előzményt az „oszlop módra állott” színi utasítás előtt?

A Bánk erkölcsi összeomlását valló magyarázók ilyennek tartják Solom közlését Petur átkáról és Myska bán hírhozását arról, hogy Biberach halála előtt megesküdött a királyné ártatlanságára Melinda meggyalázásában. A legújabb értelmezések viszont úgy látják, hogy ezeknek Bánkra semmi hatásuk sincs, igaza mellett a nagyúr mindvégig kitart. Erről a felfogásról jegyzi meg szellemesen Czimer József: „Vannak, akik úgy látják ..., hogy Bánkra Petur átka és Gertrudis ártatlansága sincs semmilyen hatással. De akkor mit keresnek a drámában?”³⁰

Éppen annak a drámaíróknak ne lett volna a fentiekkel semmi lényegbe vágó célja, aki az első felvonást így zárhatja le hőse szavaival: „Egy / ménköcsapás ugyan letépheti / rólam halandóságom köntösét, de / jóhíremet ki nem törölheti”, s aki az ötödik felvonásban akkora szenvedéllyel mondatja vele: „Ha tízszor, harminczor megölt, / ha kincsemet rabolta el, ha széjjel- / szaggatta gyermekimet, feleségemet – / még tán megengedhettem volna, de / ő jónevét öle meg nemzetemnek / rút öccse által”? Bánk jellemének egyik fontos vonása „jóhírének» féltékeny őrzése”.³¹ „rendületlenül” fogadhatta-e hát, hogy „alattomos gyilkosnak” nevezték? Hihetjük-e, hogy Katona csak azzal a céllal szerepeltette a Bánkot terhelő közléseket, hogy a királyt és az udvart megnyugtassa?

Fölmerült olyan nézet is, hogy a cenzúrára volt tekintettel. E szerint Melinda halála is csak arra szolgál, hogy egyensúlyi helyzetet teremtsen Bánk és a király között. „Bánk bukását elfogadni annyi, mint elfogadni bukásnak azt a befejezést, amely a dráma – nem vitásan – leggyengébb része, s a dráma eszméjének azt elfogadni, amit Katona a cenzúra miatt, az egyensúlyi helyzetért tenni kényszerült.”³²

Az efféle feltételezésektől elhatárolódva célszerű azt az eddig kellő figyelemre nem méltatott kérdést megvizsgálni: mit jelent Katonánál az „alattomos gyilkos” kifejezés. Milyen ennek a számunkra ma már lényegesen kevesebbet mondó minősítésnek a súlya, jelentősége a középkorba helyezve, vagy éppen még a költő korabeli közönség számára is?

E lealjasító minősítés lovagvilági megítélésére és hatására sokatmondó felvilágosítást találunk Katona *Monostori Veronkájában*, amelyet Veit Weber regénye nyomán írt. Alpári Katalin Hantfalvi Benjámint „leventát”, szerelmes apródját rá akarja venni arra, hogy mérgezett hegyű karddal vívjon meg vélt elcsábítójával, Szellőrincai Lóránttal. Benjamin „leventái” érzülete ezt hallva így szörnyed el: „Én! Alattomos gyilkos ... Átkozz meg engemet, Katalin, mert én azt nem tehetem. *Lelkem öszveromlik azon gondolat alatt: alattomos gyilkos.*”³³ A Ziska első részében Bánk és Gertrudis vitájához feltűnően hasonló módon Ziska kamarás és Vencel király ketten maradnak a trónteremben, s Ziska a királynak felrója, hogy az ősi cseh földön „külső patkányok” vannak, s ezeknek maga Vencel ad „csalogató eledeleket”, hogy „nagyobb erővel fojtogathassák a cseh galambokat”. A vita hevében Ziska kimondja, hogy Vencel hatalma hanyatlóban van. Ekkor Vencel megjegyzi, attól tart, hogy Ziska meg akarja ölni, de Ziska, a lovag,

³⁰ CZIMER József, *A Bánk bán színszerűsége*. Új Írás, 1975. 11. 76.

³¹ HORVÁTH János, *Katona József*. Budapest, 1936. 66.

³² KÁRPÁTI Béla, *Bánk, a drámai hős*. It 1974. 305.

³³ ÖM I. 793–794.

önérzetesen felháborodva, kardját eldobva büszke megvetéssel így válaszol: „Én nem vagyok *alattomos gyilkos!*”³⁴ E két szituáció lovagkori szemmel nézve szinte azonos, ha nem egyforma kimenetelű is. Korhú aspektusból nézve érthetjük meg azok álláspontját, akik Bánk önvádját már közvetlenül a gyilkosság után érzelik. (A költő színi utasítása: „Bánk *mereven* áll, reszketve egyenesíti ki ujjait – a tör kiesik kezéből, melynek zördülésére *felijed.*”)

E jelenetek világánál érthetőbb lesz előttünk Petur átka. Ellentmondást, következetlenséget szoktak ezzel kapcsolatban emlegetni: azt átkozza, aki megtette, amit ő is megtett volna, ha meg nem előzik. Ellentmondást látnak abban is, hogy egyaránt átkozza Gertrudist és a gyilkosát. Bánkot érő átka „mentségére” fel szokták hozni, hogy nem tudta, ki volt az alattomos gyilkos. Bánk azonban előtte beszélt hitvese virtusának megbosszulásáról a második felvonásban, kérte őt és társait, maradjanak együtt, mert lehet, hogy szükség lesz rájuk, így tehát nem lehet kétséges Petur előtt, kit gyanítson „alattomos gyilkos”-nak. Az első kidolgozásban pedig Bánk egyenesen a színre hozott, megroncsolt testű Petur jelenlétében mondja: „én ölém meg a királynét”, s az alattomos gyilkost Petur itt is megátkozza, s önmagát is azért, hogy a gyilkost saját szövetsége érlelte (Bánkot elválásuk óta joggal számíthatja a szövetség tagjának). A bihari ispán azt is jól tudja s vállalja, hogy a fegyveres pártütésért mindenképpen halál várna rá, nemcsak a királynégyilkosság gyanúja miatt. Tehát nem más vétké miatt lakol, nem ezért mond átkot, hanem a magyar leventa nevére meg a szövetségükre hozott szégyen miatt. Petur nyíltan, többedmagával, a palotaőrök sorát áttörve, „a világ láttára” tört a trónterembe. Mikor Solom őket is „alattomos királyi gyilkosok”-nak nevezte, felháborodva utasítja vissza: „Hazudsz, hazudsz, istentelen gyerek! / *Sohasem alattomos a magyar.*” Katona már itt hangsúlyozza Petur irtózását és megvetését az alattomosággal szemben, mintegy előkészítve olvasót és nézőt az ötödik felvonásban hírül hozott átkára.

Csak Bánk gondolja, hogy Peturt „hideg gyanúból” ölték meg, nem tudja ugyanis, hogy fegyveres társaival együtt a trónteremben találták. Nem tudja azt sem, hogy Solom szúrta le; úgy gondolja, a merániak álltak rajta bosszút a király nevében, talán parancsára. Katona fontosnak tartja itt annak a kiemelését, hogy Bánk mennyire *névbemocskolónak* vallja ártatlan személynek „hideg gyanúból” való megölését.

Abban sincs ellentmondás, hogy Petur éppúgy átkozza a királynét, mint alattomos gyilkosát. Mindenképpen zsarnoknak, hazája ellenségének, sőt Biberach második felvonásbeli közlése után talán kerítőnek is tartja Gertrudist. Nem a gyilkosság *indokát*, nem is *jogosságát*, hanem *négyszemközti módját* kifogásolja, átkozza. Hiába érzi Bánk a maga igazát, azt is érezni kell, hogy alattomos gyilkossá lett még az általa „sötétben ólálkodók”-nak nevezettek szemében is. A hazájáról és becsületéről leszakasztott fátyollal folt érte a *jó hírét*. Ez talán már a tett elkövetése után is ösztönszerűen felrémlik benne, s most világossá válik. Ha nem sújtja is le teljesen, mélységesen megrendíti.

A magyarázók nemcsak az „alattomos gyilkos”-nak a középkori lovagvilágban szégyent hozó jelentésével foglalkoztak keveset, hanem szinte teljesen megfeledkeztek Solom kardjának megvető módon történt eldobásáról és a jelenetet bezáró kijelentéséről is; kiállítását legfeljebb csak a király megnyugtatására szánt „buzgólkodás”-ként vették figyelembe. Pedig ez a jelenetrészlet a közvetlenül előtte elhangzottaknak 13. századi értékelése: Bánknak a magyar lovagok sorából való kirekesztése, *hivatalos kiközösítése*. Valahogyan elsikkadt ez az értelmezésekben a perdöntő lovagi párbaj lényegével, az istenítélettel együtt. Ezt azonban megint csak akkor értheti meg olvasó

³⁴ ÖM I. 115.

és néző, ha Katonánál betöltött szerepével tisztában van, mint tisztában voltak még a 19. század elejének színházlátogatói. Erre is a *Monostori Veronkában* és *A borzasztó toronyban* találunk jól felhasználható, világos értelmű sorokat.

A *Monostori Veronkában* Farkasnak és Lórántnak a bajvívásra való felkészülését a Gvárdián így kommentálja: "Úgy tehát ítéljen az Isten felettetek."³⁵ *A borzasztó toronyban* Prokob ezt mondja a viszálykodó lovagoknak: „Megálljatok! Elfelejtették a *vitézi szokást*? Valami egyenletlenség támadt köztetek, jelenjete meg a sorompók között, és az Isten ítélje meg a bűnöst.”³⁶ Ugyanebben a drámában tanúi lehetnek az olvasók és nézők annak is, miként folyt le egy istenítélet perdöntő bajvívással, amikor is a „vitészség szoros törvényei” szerint „Istennek nevében, a bajbírónak és több nemes vitészeknek jelenlétükben, régi szokás szerint megnyitják az Isten ítélőszéke”. Itt az „ősi törvény és szokás” alapján az egyik vitéz a másikat mint „*alattomos gyilkost és útonálló*”, mint „*haramiát*” vádolja. A vitézek a viadal megkezdése előtt kérik Istent, hogy „*annak adja a győzedelmet, aki az igaz ügy mellett fogott fegyvert.*”³⁷

Számunkra azonban legfontosabb az a *Monostori Veronkában* található részlet, ahol a leventák sorából való kirekesztés korabeli jelentésére és hatására mutat rá Katona. Benjámin leventái érzülete ugyanis hiába utasította vissza Katalin kerítő hízkelkedését, csábításának nem tud ellenállni. Az álnokság azonban, hogy „*alattomos gyilkos*” akart lenni, kiderül. A következmény a fiatal lovagra végzetes. A Gvárdián, aki egykor maga is leventa volt, ki akarja hirdetni (mint tulajdonképpen Solom mester Bánkról), hogy „*Hantfalvi Benjámin érdemtelen a leventaságra*”. Benjámin ekkor így fakad ki kétségbeesésében: „*Előbb szenvedem a halált, mint ezen meggyaláztatást! Vonj kardot, leventa, és add nékem a halált.*” Midőn pedig Lóránt meg akar neki kegyelmezni azzal az indokkal, hogy el volt csábítva, s ő a csábítót akarja megbüntetni, Benjámin így folytatja: „*Hogy ezen gyaláztat szüntelen nyakamon legyen, úgy-e? Hogy megbecstelenítette sehol se találjak nyugodalmat – sehol egy szíves barátot? Hogy kedves atyámat időnek előtte a sírba taszítsam, és nevem nemzetségemnek törzsökfájából kimetszettessem? Sohasem! Leventa, add nékem a halált!*” Lóránt szánalomból teljesíti Benjámin kívánságát, szabályos párbajban leszúrja. „*Benjámin földre zuhan. Köszönöm, leventa! – Nemzetségem becsületéről letöröltetett a mocsok.*”³⁸

Ezt a kard általi, *leventai büntetést* nem kapja meg Bánk. A kor vitézi törvényeinek és jogszokásainak megfelelően ugyanis itt kiderül és bizonyítást nyer istenítélet nélkül is, hogy a nádor Gertrudison mint ártatlanon vett vérbosszút, ezért nem a jó nevét ért mocskot vérkeresztiséggel lemosó bosszúálló lovag, hanem „*orozva gyilkoló*”. „*Marad ő gyilkos*” – mondja Miska bán az első kidolgozásban. „*Megállj, fiam! Ne vívj vele, méltatlan ő reád.*”³⁹ „*Az Isten engem büntetésre nem / tart érdemesnek*” – zokogja Melinda holtteste mellett Bánk, pedig hát ott van büntetésként Melinda halála. Bánk azonban csakis az istenítéletre, a lovagi kard által kapható halálra gondolhat. E leventai helyzetre mondja Myska bán: „*Vannak oly / esetek, hol a kegyelem irtóztatóbb.*”

A *Monostori Veronkában* több hasonló, a *Bánk bánban* is föllelhető lovagkori jellegzetesség, szóhasználat akad. Alpári Farkas elátkozza hűgát, Katalint az alattomos gyilkosságért, mint Petur Bánkot, s mint kerítőt „*becsülete gyilkosának*” nevezi, mint Bánk Gertrudist. Szellőrcinci Lóránt így beszél: „*a jó hír és név volt a céloom, de a célt elhibáz-*

³⁵ ÖM I. 761.

³⁶ ÖM I. 625.

³⁷ ÖM I. 663–664.

³⁸ ÖM I. 804–805.

³⁹ ÖM II. 279.

tam ...⁴⁰ A cél elvesztése vagy a hozzá vezető út, mód elvétése jövátéhetetlen. Hasonlóan nyilatkozik De la Châtre marsall az *Aubigny Clementiában*: „Minden veszedelmimnek a *becsület* volt a célja – és a cél repült volna el tőlem, mivel talán a *módokat* elhibáztam?”⁴¹ (Bánk is a *módot* hibázza el: négy szemközt számol le Gertrudisszal.) A lovagkor nem ismerte „a cél szentesíti az eszközöket” elvet. Célnak és módnak a leventaság normái szerint egyaránt tisztának kellett lennie.

Katona „A lovagdráma világából indult; Bánk bánnal sem lépett ki abból egészen.”⁴² Sőt: a *Bánk bán*nak „több a lovagdrámákkal rokon eleme, mint közvetlen elődeinek.”⁴³ Nem korábbi ízléséhez hajlik vissza, a lovagdrámai elemeket a cselekmény kora indokolja.

Waldapfel József kutatásainak eredménye óta a *Monostori Veronka* és a *Bánk bán* eszmei világának rokonsága sem lephet meg bennünket. Szerinte ugyanis Katona a *Bánk bán*ban „alakjai egyes vonásaiban, a középkori élet bizonyos vonatkozásainak elképzelésében, a szereplők ajkára adott nézetek dolgában” legtöbbit éppen a *Monostori Veronka* eredeti forrásának szerzőjétől, Veit Webertől merített, hiszen magyar forrásaiban „s általában a magyar történeti irodalomban a kor életének megvilágítását hasztalan kereste.”⁴⁴ „Katonára a középkor lovagi életének és zavaros viszonyainak felfogásában általában mélyebb és maradandóbb hatása volt Veit Weber olvasásának. A később magába szívott alapos történeti tanulmányok mögött ott maradt valami – legalább mint általános hangulat ...”⁴⁵ A *Monostori Veronka*val kapcsolatban külön kiemeli Waldapfel, hogy a *Bánk bán*hoz vezető út megvilágításának a legkezdeté.⁴⁶

Nem tudhatjuk pontosan, hogy Katona a magyar forrásokban mit találhatott a magyar lovagvilágról. Mégis valószínűnek látszik, hogy alapos kutatásai arról győzheték meg, hogy a 13. században Magyarországon is általában ugyanazok a nemzetközi lovagi, udvari szabályok, törvények érvényesültek, mint a Veit Webertől olvasott regényekben. Valószínűleg tudomást szerezhetett történeti forrásaiból arról, hogy a *bosszú* (vérbosszú) *élő jogszokás* volt. A régi magyar nemzetségi jogközösségben gyökeresnek találhatta azt, hogy a nemi „erőszakvétel a *gyilkossággal* egyenlő megítélésben részesült”.⁴⁷ E felfogás szellemében mondhatta Bánk a negyedik felvonásban: „Meg fogok tán nem sokára / nektek fizetni, jó név gyilkolói! / Egész szegény nemzetségem megölt / nevében kívánok majd számadást.” Ezért nevezte Bánk az ötödik felvonásban is *gyilkosnak* Gertrudist. A király ezen először megütközik, de azután megérti: arról van szó, hogy Gertrudis „rút öccse által” „jó nevét öle meg” Bánk „nemzetének”, azaz *nemzetiségének*. Ezt a *gyilkosságot* a lovagi törvények szerint istenítélettel, perdöntő bajvívással lehetett megtorolni.

Olvashatott Katona a magyar történeti irodalomban a perdöntő *esküről* is. A lovagkorban az eskü a királyi hatalomnak is szinte egyetlen korlátja volt, „s így annak szinte megmérhetetlen nagy jelentőséget tulajdonítottak.” Mikor Ulászló király esküszegés bűnébe esett, kortársai ifjonti halálában Isten ítéletét látták. „Bár életében szerették és tisztelték, halálát mégis igazságosnak tartották.”⁴⁸

⁴⁰ ÖM I. 758.

⁴¹ ÖM I. 54.

⁴² HORVÁTH, i. m. 79.

⁴³ WALDAPFEL József, *Katona József*. Budapest, 1942. 93.

⁴⁴ WALDAPFEL, i. m. 92–93.

⁴⁵ WALDAPFEL József, *Katona József és Veit Weber Tugendspiegele*. ItK 1931. 39.

⁴⁶ Uo. 178.

⁴⁷ HÓMAN Bálint – SZEKFÜ Gyula, *Magyar történet*. Budapest, 1936². I. 98.

⁴⁸ HÓMAN – SZEKFÜ, i. m. II. 426.

Szinte biztosnak látszik, hogy az *istenítélettel* és a vele összefüggő bajvívással kapcsolatban magyar kútfők is tájékoztatták Katonát. „A bizonyítás tagadás esetén lovagmódra bajvívással történt, s a vesztes fél bűnhődése a jogi cselekvőképességet is korlátozó *becsületvesztés*, vagyis az *udvarból és a lovagi társadalomból való kizárás* lett.”⁴⁹

Katona a „századok lelkét” tekintette irányadónak műve megalkotásában. Korhű történeti drámát akart írni, nem lovagdrámát. Fölébe emeli ennek bizonyos fokú realizmusa, hiteles kor- és lélekrajza, valamint korszerű mondanivalója. A Veit Webernél megismert, de tanulmányai során a magyar középkorral is egyezőnek talált elemeket, a lovagvilág eszmei és erkölcsi világából való jogszokásokat, elvárásokat, normákat, melyeket *Bánk bánjának* nemcsak cselekményébe, hanem az egyes szereplők jellembeli tulajdonságaiba, reflexeibe is beépített, egyenesen korfestőknek szánta. Nem szabad tehát ezeket sem figyelmen kívül hagynunk vagy lekicsinyelnünk, midőn el akarjuk dönteni, mi megye végbe az *oszlop módra álló Bánkban*.

⁴⁹ HÓMAN – SZEKFI, *i. m.* II. 83.